

DE SOCIALE SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK IN 1846 - 1847

DOOR

J. KRUIHOF

We willen in dit artikel een onderzoek wijden aan enkele aspecten in verband met de bevolkingsamenstelling van de vier grote Belgische steden tijdens de vorige eeuw. Meer bepaald zal voor de jaren 1846-47 de beroepsstructuur en de bevolkingsindeling op basis van het vermogen te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik nagegaan worden.

Het is niet overbodig hier te beklemtonen dat tot dusver de studie van de kwantitatieve verhoudingen tussen de diverse sociale strata in de steden en op het platteland te veel werd verwaarloosd. Dit ontbreken van diepgaande analyses is begrijpelijk voor wat betreft de vroegere tijden, gezien de moeilijkheden, die zich daar voordoen. De bewaarde of met behulp van diverse gegevens opgestelde statistieken laten immers vaak geen volledige en nauwkeurige kwantitatieve vaststellingen toe¹. Voor de meer recente tijd is de toestand evenwel anders: sinds 1846 werden in België algemene tellingen gehouden², welke heel wat inlichtingen op demografisch en sociaal gebied bevatten. In méér dan één opzicht werden deze gegevens nog niet bewerkt. Er verschenen wel algemene demografische werken³, maar daarin werd weinig aandacht besteed aan de beroepsstructuur en de samenstelling van de bevolking volgens het inkomen. Het gevolg was, dat in meerdere gevallen een verkeerde voorstelling van zaken werd gegeven, omdat men naliet de demografische verschijnselen in hun algemene sociaal kader te plaatsen⁴.

Het ligt niet in onze bedoeling hier het vraagstuk van de demografische en sociale evolutie in België tijdens de vorige eeuw opnieuw te stellen en een reëel antwoord te geven op de vragen, die daarbij oprijzen. We

(1) Voor de toestand in de 16e-18e eeuw bestaan er wel verschillende bijdragen met betrekking tot de demografische en sociaal-ekonomische verhoudingen in deze of gene stad (vooral J. VERBEEEMEN heeft over talrijke steden interessante studies geschreven), maar een globaal overzicht van de toestand in heel ons land ontbreekt.

(2) Voor de negentiende eeuw bezitten we bevolkingstellingen voor 1846, 1856, 1866, 1876, 1880, 1890 en 1900, landbouwtellingen voor 1846, 1856, 1866, 1880 en 1895, industriële tellingen voor 1846, 1880 en 1896.

(3) o.a. van C. JACQUART, M. HEINS, A. RUTTEN en C. MERTENS.

(4) Dit is o.a. het geval voor C. JACQUART, A. RUTTEN en M. HEINS, die de demografische aspecten op zichzelf behandelden. Interessanter werk leverde J. VERBEEEMEN in: *Mechelen in 1796. Demografische en sociaal-ekonomische studie*. Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, LVIII, 1954, pp. 135-179. Van dezelfde auteur verscheen een tweede belangrijke bijdrage over een demografisch-ekonomisch aspect van de hedendaagse tijd: *Mechelen gedurende de eerste helft der XIXe eeuw. Demografische en ekonomische studie*. Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, LIX, 1955, pp. 70-127.

houden ons aan een beperkt onderwerp en behandelen enkel de sociale stratificatie in 1846-47 en dan slechts in de steden van meer dan 50.000 inwoners, welke op dat moment bestaan ⁵. Waarom de jaren 1846-47 zal men vragen? Wegens het bijzonder rijke materiaal, dat met betrekking tot die jaren voorhanden is en herleid kan worden tot drie reeksen van gegevens:

1) een *algemene bevolkingstelling van 15 oktober 1846*, uitgevoerd onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling, waarin men achteraan ⁶, gerangschikt per provincie, uitgebreide tabellen vindt met betrekking tot de beroepsstructuur in de grote en kleine steden alsmede op het platteland. Deze telling is zeer belangrijk omdat de cijfers verstrekt worden per stad, wat in latere tellingen niet meer het geval is ⁷.

2) een *algemene industriële telling van 15 oktober 1846*, eveneens opgesteld onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling, waarin men, gerangschikt per provincie, statistieken vindt met betrekking tot de industriële en ambachtelijke ondernemingen en hun personeel in de grote en kleine steden alsmede op het platteland ⁸.

3) cijfers aangaande het aantal *stemgerechtigden, rechtstreekse belastingbetalers en behoeftigen*. Elders hebben we er op gewezen dat deze inlichtingen van grote waarde zijn voor de studie van de sociale verhoudingen tijdens de vorige eeuw ⁹. Om deel te nemen aan de verkiezingen voor kamer, senaat, provincie- en gemeenteraad moest men een bepaalde som aan rechtstreekse belastingen, omvattende de personele belasting, de grondbelasting en het patent, betalen. Het bedrag verschilde naargelang de *tijd* (verschillende verlagingen van de kiescijns werden ingevoerd, o.a. in 1836, 1848, 1871 en 1894), de *plaats* (in de grote steden was het vereiste bedrag groter dan in de kleine steden en in deze laatste weer groter dan op het platteland) en de *aard van de verkiezing* (voor de kamers, de provincie- of de gemeenteraad).

Als we de inlichtingen uit deze drie bronnen samennemen, beschikken we over tamelijk veel gegevens met betrekking tot de sociale verhoudingen in de grote steden. We zullen hier achtereenvolgens de beroepsstructuur,

(5) In 1846 zijn er in België vier steden met meer dan 50.000 inwoners, nl. Brussel (123.874 inw.), Gent (102.977 inw.), Antwerpen (88.487 inw.) en Luik (75.961 inw.). Daarna komen volgens grootte:

Brugge: 49.308 inw. - Leuven: 30.278 inw. - Doornik: 30.125 inw. - Mechelen: 29.693 inw. - Bergen: 24.442 inw. - Verviers: 23.363 inw. - Namen: 22.218 inw. Kortrijk: 21.571 inw. - Sint-Niklaas: 20.429 inw.

Bemerk het overwicht der Vlaamse steden. Een algemene vergelijkende tabel vindt men in de: *Annuaire Statistique de la Belgique*. Ire année, 1870. Brussel, 1870, pp. 30-31.

(6) *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général (15 octobre 1846)*. Bruxelles, 1849, pp. 438-477.

(7) Van 1856 af worden enkel nog inlichtingen verstrekt per provincie.

(8) *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*. Bruxelles, 1851. Voor de grote en middelgrote steden worden de gegevens apart vermeld, voor de kleinere steden en de dorpen worden de cijfers samengesteld en beschikken we dus alleen over totalen.

(9) J. KRUIHOF, *De samenstelling van de Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratificatie*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, pp. 162-163 en 180-181.

de verhouding tussen werkgevers en werknemers alsmede de bevolkingsindeling op basis van het vermogen bestuderen.

§ I. DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN DE BEVOLKING IN 1846¹⁰

Vooreerst een algemeen statistisch overzicht, opgesteld met behulp van de gegevens uit de bevolkingstelling van 1846¹¹:

(10) Vooraleer de beroepsstructuur te bestuderen, is het misschien niet overbodig enkele inlichtingen te geven betreffende de algemene demografische evolutie van de vier grote Belgische steden:

JAAR	AANTAL INWONERS							
	ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index	Absol. cijfers	Index
1831	73.649	100	99.522	100	85.559	100	58.752	100
1846	88.487	120	123.874	125	102.977	120	75.961	129
1866	117.269	159	157.905	158	115.354	135	99.129	169
1900	272.831	370	183.686	184	160.133	187	157.760	269

(de gegevens voor 1831 zijn te vinden in: *Statistique de la Belgique. Population. Relevé décennal. 1831 à 1840. Bruxelles, 1842.* Voor de andere jaren, zie: *Annuaire statistique, XXXII, 1901, p. 123.* De cijfers voor 1831 en 1846 betreffen de werkelijke bevolking, deze voor 1866 en 1890 de wettelijke bevolking).

Tot 1846 is de bevolkingstoename in de vier steden volgens de indexcijfers ongeveer even groot. Tijdens de daarop volgende twintig jaar verslapt de ontwikkeling te Gent, terwijl te Luik de bevolking naar verhouding het meest toeneemt. Tussen 1866 en 1900 neemt Antwerpen de grootste uitbreiding, terwijl Brussel (dwz. de stad Brussel) achteraan komt. In de hoofdstad stijgt de bevolking dan minder omdat de voorsteden belangrijker worden. Te Gent, waar de voorsteden pas rond 1880-1890 een voorname rol beginnen te spelen, is de toename het geringst.

In 1846, jaar dat ons hier vooral interesseert, is Brussel de grootste stad van België (vijf en dertig jaar later, in 1880, zal de stad Antwerpen meer inwoners tellen dan de stad Brussel, nl. 169.112 inwoners tegenover 162.498 inwoners voor Brussel). Op de tweede plaats volgt in 1846 Gent, dat bijna 21.000 inwoners minder heeft dan de hoofdstad. De kleinste van de vier steden is Luik met bijna 50.000 inwoners minder dan Brussel.

Merk op dat, terwijl het verschil tussen de grootste en de kleinste van de vier steden in 1831 40.770 inwoners bedraagt (Brussel zijnde de grootste en Luik de kleinste stad), dit in 1900 gestegen is tot 115.071 inwoners (Antwerpen is dan de grootste en Luik de kleinste stad). Daar onze studie zich zal beperken tot een onderzoek van de sociale structuur in de vier steden, laten we de agglomeraties hier terzijde. Alleen te Brussel is de agglomeratie in 1846 reeds tamelijk belangrijk: ze telt dan 188.458 inwoners of 64.584 inwoners meer dan de stad zelf (tot de agglomeratie werden gerekend: Anderlecht, Elsene, Etterbeek, Sint-Gillis, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Laken en Schaarbeek).

(11) *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général (15 octobre 1846).* Bruxelles, 1849, pp. 438-445, 450-453, 458-461. In deze telling worden de beroepen opgesomd zonder een indeling op te geven volgens de aard van het beroep. De grote categorieën, welke in deze eerste statistiek voorkomen, hebben we dus zelf vastgesteld. Het spreekt vanzelf dat deze algemene indeling van de beroepen voor kritiek vatbaar is (maar welke indeling zou dat niet zijn?).

Opgemerkt moet worden dat in de telling voor iedere gerecenseerde persoon slechts één beroep wordt opgegeven, ook al oefent hij er meerdere uit. In dat geval wordt alleen het belangrijkste vermeld. In de eerste bijlage achteraan geven we een uiteenzetting van de grondslagen van de in dit artikel gebruikte tellingen.

1. — *Absolute en procentuele cijfers betreffende de samenstelling van de bevolking volgens het beroep of de staat* ¹²

BEROEP OF STAAT	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%	Absolute cijfers	%
Handelaars								
— Hotel- en drankhuishouders	720	0,8	1.096	0,9	1.040	1,-	692	0,9
— Kleinhandelaars en winkeliers ¹³	1.497	1,7	1.501	1,2	1.694	1,6	102	0,1
— Groothandelaars, wisselagenten, reders, makelaars	919	1,-	1.067	0,9	502	0,5	1.611	2,1
— Handelsreizigers, magazijniers, winkelmeisjes	1.012	1,1	1.577	1,3	321	0,3	611	0,8
— andere beroepen	222	0,2	310	0,3	359	0,4	296	0,4
Personen met een vrij beroep	701	0,8	1.441	1,2	696	0,7	735	1,-
Ambtenaren en bedienden	1.066	1,2	2.788	2,2	1.458	1,4	1.484	1,9
Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden ¹⁴	933	1,1	2.890	2,3	2.399	2,3	1.012	1,3
Personen in het transportwezen werkzaam	2.601	3,-	734	0,6	728	0,7	509	0,7
Personen, werkzaam in ambachtelijke en industriële sectoren								
— Voeding	1.170	1,3	1.783	1,4	1.783	1,7	1.107	1,5
— Kleding								
- Naaisters, breisters, bleeksters, wasvrouwen, strijksters, modisten, handschoenmaaksters en borduursters	4.091	4,6	5.636	4,6	3.008	2,9	2.914	3,9
- Andere beroepen	3.872	4,4	5.836	4,7	2.893	2,8	2.435	3,2
— Bouw en ameublement	3.716	4,2	8.313	6,8	5.072	4,9	3.391	4,4
— Textiel	2.788	3,2	3.223	2,6	13.826	13,5	1.531	2,-
— Metaal en kolen	722	0,8	901	0,7	747	0,7	3.766	5,-
— Andere sectoren	1.355	1,5	2.402	1,9	1.092	1,1	984	1,3
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	4.347	4,9	6.827	5,5	7.512	7,3	4.769	6,3
Dienstknechten en -meiden ¹⁵	1.409	1,6	7.598	6,1	4.018	3,9	3.236	4,3
Diversen	3.762	4,2	4.905	3,9	6.171	6,0	5.030	6,6
PERSONEN MET EEN INKOMEN	36.903	41,7	60.828	49,1	55.309	53,8	36.215	47,7
PERSONEN ZONDER INKOMEN	51.584	58,3	63.046	50,9	47.668	46,2	39.746	52,3
TOTAAL AANTAL PERSONEN	88.487	100,-	123.874	100,-	102.977	100,-	75.961	100,-

(12) In de tweede bijlage achteraan vindt men een gedetailleerde opgave van al de beroepen, welke tot de diverse rubrieken (handel- vrije beroepen, enz.) werden gerangschikt. Tot de « diversen » onderaan in de statistiek behoren de personen, vermeld onder nrs 1, 5, 9 van de tweede bijlage (dus de landbouwers, onderofficieren en soldaten alsmede enkele speciale beroepen). De « andere sectoren », vermeld onder de rubriek: « personen, werkzaam in ambachtelijke en industriële sectoren » vindt men gedetailleerd in de tweede bijlage nr 11, g.

(13) Voor Luik is er in de telling waarschijnlijk een vergissing geslopen: veel kleinhandelaars en winkeliers werden bij de groothandelaars, wisselagenten, enz. gerangschikt.

Uit de verstrekte cijfers blijkt dat op professioneel gebied het belangrijkste onderscheid tussen de vier steden in 1846 verband houdt met het al dan niet aanwezig zijn van industriële bedrijven. Alleen te Gent en te Luik zijn grote nijverheidsondernemingen gevestigd en is een aanzienlijk deel van de actieve bevolking daarin werkzaam. Te Gent zijn volgens de bevolkingstelling 13.826 personen bij de textielindustrie betrokken, onder wie echter 3.207 kantwerksters, die gewoonlijk thuis werken. In een veertigtal grote bedrijven verdienen nagenoeg 10.000 Gentenaars hun brood. In totaal leeft 18,5% van de bevolking van de textielnijverheid. Te Luik zijn 3.766 personen werkzaam in de metaalindustrie en de kolenmijnen. Een vijftal grote metaalondernemingen tellen er samen bijna duizend arbeiders.

In de industriële telling van 1846 vinden we volgende nadere inlichtingen betreffende de grootindustrie te Gent en te Luik :

2. — *De grootindustrie te Gent en te Luik*¹⁶

INDUSTRIE	GENT			LUIK		
	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders per meester	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders per meester
KATOEN :						
— Katoenspinnerijen en -weverijen	36	5.994	166			
— Fabrieken, spinnerijen en weverijen van gemengde stoffen	6	1.290	215			
— Drukkerijen van gemengde stoffen	4	68	17			
— Stoffenfabrieken, wattenfabrieken en tulefabrieken	11	175	16			
Totaal	57	7.527	132			

(14) In de telling worden de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, omvattende de burgerlijke en militaire gepensioneerden, bij de personen met een beroep gerekend. Tot de grondeigenaars worden echter niet alle personen gerekend, die grond bezitten, maar enkel degenen, die van de opbrengst van hun grond leven. In totaal betaalden in 1847 bv. te Gent 5.013 en te Antwerpen 7.213 personen grondbelasting.

(15) Het kleine aantal dienstknechten en dienstmeiden te Antwerpen berust waarschijnlijk ook op een vergissing. Een aantal onder hen werden misschien elders gerangschikt (zie daarover de opmerking in de tekst, enkele bladzijden verder).

(16) *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général* (15 octobre 1846). Bruxelles, 1851, pp. 178-181, 194-197, 324-331. Uit de vergelijking van de gegevens uit de eerste met deze van de tweede statistiek blijkt dat de cijfers van de bevolkingstelling en van de industriële telling van elkaar verschillen. In de eerste bijlage achteraan wordt dit probleem besproken.

INDUSTRIE	GENT			LUIK		
	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal ar- beiders per meester	Meesters	Arbeiders	Gemiddeld aantal ar- beiders per meester
VLAS :						
— Vlasspinnerijen	6	2.421	403			
— Linnenspinnerijen en -weverijen ¹⁷	2	451	225			
— Twijnders	1	7	7			
T o t a a l	9	2.879	320			
IJZER :						
— Machinefabrieken				5	946	189
— Mecaniciens				17	287	17
— Spijkerfabrieken				2	52	26
— IJzergieterijen, draad- trekkerijen				12	245	20
— Andere takken ¹⁸				99	244	2
T o t a a l				135	1.774	13

De textielnijverheid te Gent telt dus twee belangrijke takken, de katoenindustrie en de vlasnijverheid. Eerstgenoemde verschaft aan 7.584 personen, laatstgenoemde aan 2.888 personen werk. In de katoenindustrie kan men twee reeksen bedrijven onderscheiden, enerzijds de grote spinnerijen en weverijen van katoen en gemengde stoffen, 42 in aantal, met een totaal van 7.284 arbeiders of gemiddeld 173 werknemers per fabriek, anderzijds de kleine nevenbedrijven, 15 in aantal, met een totaal van 243 arbeiders of gemiddeld 16 arbeiders per onderneming. In de Gentse vlasnijverheid treffen we acht reuzespinnerijen en weverijen van vlas en linnen aan met in totaal 2.872 arbeiders of gemiddeld 359 werknemers per bedrijf, wat voor die tijd een reuzecijfer is.

Wat de metaalnijverheid te Luik betreft, in het geheel zijn hierin 1.909 personen werkzaam. Er zijn vijf grote machinefabrieken, die ieder

(17) Waarbij 438 personen uit het « atelier de charité », een instelling, waar arme lieden een onderkomen vonden.

(18) Ziehier welke takken nog kunnen onderscheiden worden :

	Luik	
	Meesters	Arbeiders
Spijkersmeden	2	1
Messenmakers	1	1
Smeden, kettingmakers	15	25
Hoefsmeden	20	34
Koperslagers, ijzerkramers	1	2
Slotenmakers, kachelsmeden	56	150
Egsmeden	2	—
Houtschroefmakers	2	31
Totaal :	99	244

Behalve de personen in de metaalsektor werkzaam, vormen de mijnarbeiders te Luik een grote groep. Volgens de bevolkingstelling werken 794 Luikenaars in de mijnen.

gemiddeld 189 arbeiders in dienst hebben en verder een hele reeks kleine bedrijven, waarvan de belangrijkste soorten in de laatste tabel aangegeven worden. Merk op dat de concentratie te Luik veel geringer is dan te Gent: de meeste metaalbedrijven bezitten er in 1846 nog een artisaan karakter. Terwijl Gent een vijftigtal grote ondernemingen telt, zijn er te Luik slechts een vijftal. In laatstgenoemde stad zal de metaalindustrie pas later op een moderne grootindustriële basis worden ingericht.

De afwezigheid van aanzienlijke nijverheden te Brussel en te Antwerpen mag ons niet doen besluiten dat aldaar de proletarische bevolking geheel ontbreekt. Er bestaat in alle vier de steden een grote groep van dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep. Deze categorie van mensen, welke, sociaal gezien, tot de minst bevoorrechten behoort, vertegenwoordigt, de afhankelijksten inbegrepen, overal meer dan 10% van de totale bevolking. Daarenboven zijn er te Antwerpen veel havenarbeiders, volgens de bevolkingstelling rond de 1.500¹⁹ (het aantal van transport levende personen bedraagt in deze stad 6% van de totale bevolking). In de hoofdstad, die geen havenproletariaat bezit, zijn de dienstknachten en -meiden zeer talrijk. Tenslotte vinden we te Brussel en te Antwerpen kleine tabakondernemingen met respectievelijk 395 en 453 personen in dienst, te Antwerpen verschillende suikerrafinaderijen met 321 arbeiders en te Brussel twee glasbedrijven met 130 arbeiders en meerdere drukkerijen met in totaal 760 arbeiders in dienst²⁰. Dat deze kleine ondernemingen echter niet kunnen opwegen tegen de fabrieken te Gent en te Luik blijkt duidelijk uit het feit dat te Antwerpen en te Brussel slechts 5,5% en 5% van de bevolking van de industrie leeft tegenover 15% voor Luik en 18,5% voor Gent.

Terwijl er op nijverheidsgebied grote contrasten tussen de vier steden zijn, stellen we voor de ambachtelijke sectoren, die ook zeer veel arbeidskrachten opslorpen, minder aanzienlijke verschillen vast: overal vormen de personen, die van deze economische activiteiten leven, één derde of meer van de gehele bevolking. De verklaring van dit feit ligt voor de hand: in tegenstelling tot de industriële ondernemingen voorzien de meeste van de kleine ambachtelijke bedrijven hoofdzakelijk in de lokale en regionale behoeften, in behoeften dus, die in ieder van de vier steden aanwezig zijn (voeding, kleding, bouw en ameublement, enz.). Dit betekent niet dat de verhoudingen tussen de werkkrachten in de diverse neringen voor de vier steden volkomen dezelfde zijn. Zo zijn, om enkele voorbeelden te noemen, de kleermakers te Antwerpen en te Brussel zeer talrijk en werken er vooral te Brussel veel personen in de bouw- en ameublementsektor.

Wat tenslotte de meer « burgerlijke » beroepen uit de eerste statistiek betreft, daarover kunnen we hier kort zijn. Het percentage handelaars,

(19) Hoeveel havenarbeiders er precies waren kan niet opgemaakt worden uit de bevolkingstelling, omdat de schippers, loodsen, matrozen, lijnlopers en sjouwers samen worden opgegeven.

(20) Voor deze gegevens, zie bijlagen II en III achteraan.

personen met een vrij beroep, ambtenaren en bedienden, grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden scheelt meestal niet zeer veel van stad tot stad. Wel moet aangestipt worden dat voor de meeste van deze beroepen de percentages te Antwerpen het kleinst en te Brussel het grootst zijn ²¹. Opmerkelijk is tevens dat er te Brussel en te Gent, procentueel gezien, bijna tweemaal zoveel grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden zijn als te Antwerpen en te Luik ²².

In de eerste statistiek vindt men, behalve cijfers over het aantal personen in deze of gene tak van het economische leven bedrijvig, onderaan ook getallen over de globale verhouding tussen het aantal personen met en zonder een inkomen ²³. Behalve de personen, die van de opbrengst van hun arbeid of van hun bezittingen leven, is er in ieder van de vier steden immers een grote groep personen zonder eigen inkomen, dus afhankelijken en economisch niet-actieven, die door anderen onderhouden worden (o.a. kinderen, huisvrouwen, gebrekkigen en ouden van dagen). De aanwezigheid van industriële bedrijven nu brengt een grondige wijziging te weeg in de verhouding tussen de actieve en de niet-actieve bevolking. De industrialisatie veroorzaakt een sterke aangroei van het proletariaat, van een klasse van mensen, die bereid of liever verplicht is tegen lage lonen te werken. Het gevolg hiervan is, dat de man, die als arbeider in de fabriek werkt, te weinig verdient om zijn gezin te kunnen onderhouden. Zijn vrouw en in veel gevallen ook zijn kinderen moeten werk zoeken om de noodzakelijke levenskosten te dekken. De grootindustriëlen van hun kant werken dit niet tegen, want voor hen is deze toestand allerm minst ongunstig: de vrouwen- en kinderarbeid geschiedt immers tegen zeer lage lonen. Het gevolg is dat we, tegelijkertijd met de industrialisatie, een stijging van het aantal actieven en een parallele daling van het aantal afhankelijken vaststellen. Zo vertegenwoordigen de niet-actieven te Gent, de meest geïndustrialiseerde van de vier steden, slechts 46,2% van de totale bevolking, terwijl deze groep te Antwerpen dat zeer weinig industriële ondernemingen telt, 58,3% van de gehele bevolking uitmaakt! De respektievelijke cijfers voor Brussel en Luik (50,9% en 52,3%) liggen tussen deze twee uitersten in.

Meer bijzonderheden over de verhouding tussen het aantal mensen met een beroep en degenen die te hunne laste zijn vindt men in volgende tabel, waarin de toestand per arbeidsektor belicht wordt:

(21) Wat de ambtenaren en bedienden te Brussel betreft, moet hieraan nog toegevoegd worden dat velen onder hen in de voorsteden wonen (het aantal ambtenaren en bedienden, te Brussel werkzaam, is dus nog groter).

(22) Kan men de dienstboden en -knechten aan een andere groep van beroepen verbinden? Opvallend is wel dat er te Antwerpen, waar betrekkelijk weinig personen met een vrij beroep, industriëlen, grondeigenaars en renteniers zijn, niet zoveel dienstknechten en -meiden voorkomen. Brussel, met meer grondeigenaars, renteniers, gepensioneerden en handelaars dan Gent of Luik, telt ook meer dienstboden en -knechten dan laatstgenoemde twee steden.

(23) We spreken in deze statistiek niet over actieve en niet-actieve bevolking, doch over « personen zonder en met inkomen » omdat de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden wel een inkomen bezitten, maar niet werken.

3. — *De verhouding tussen de aktieve en de niet-aktieve bevolking per belangrijke arbeidsektor (aktieve bevolking = 100)* ²⁴

ARBEIDSEKTOR	ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.	Akt.	Afhank.
Handelaars	100	224	100	141	100	137	100	140
Personen met een vrij beroep	100	122	100	103	100	112	100	137
Ambtenaren en bedienden	100	197	100	113	100	141	100	179
Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden	100	202	100	66	100	33	100	82
Personen in het transportwezen werkzaam	100	94	100	179	100	139	100	216
Personen in de industrie werkzaam	100	113	100	107	100	66	100	155
— Meesters textielnijverheid	100	225	100	178	100	192		
— Arbeiders textielnijverheid	100	77	100	111	100	51		
— Meesters metaalnijverheid							100	307
— Arbeiders metaalnijverheid							100	169
Personen in de ambachtssectoren werkzaam	100	121	100	108	100	93	100	117
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	100	193	100	113	100	96	100	79
Dienstknachten en dienstboden	100	23	100	11	100	6	100	11
TOTALE BEVOLKING	100	140	100	104	100	86	100	110

Akt. = Aktieven ; Afhank. = Afhankelijken

In de sektoren, waarvan de vertegenwoordigers in hoofdzaak tot de lagere bevolgingsklassen behoren, treffen we meestal een gering aantal personen ten laste aan: dat is zo het geval voor de personen, te Antwerpen in het vervoerwezen werkzaam, hoofdzakelijk bestaande uit ha-

(24) Welke beroepen tot de handelssektor, tot de vrije beroepen, enz. gerekend worden vindt men in de tweede bijlage achteraan. De cijfers steunen op de gegevens van de bevolkingstelling (pp. 438-445, 450-453, 458-461).

Men vindt in de derde statistiek de personen uit de industrie en deze uit de ambachtelijke sektoren apart vermeld. Tot de industrie rekenen we: de metaalnijverheid te Luik, de scheepswerven te Antwerpen, de textiel- en aanverwante nijverheden in de vier steden, de tabakondernemingen, de drukkerijen alsmede de « industries diverses », een afzonderlijke rubriek in de bevolkingstelling, waarin waarschijnlijk de suikerraffinaderijen begrepen zijn, aangezien deze niet afzonderlijk vermeld worden. Alle andere ondernemingen, de commerciële natuurlijk uitgezonderd, werden gerekend tot de ambachtelijke sektor. Deze bemerking geldt eveneens voor de zesde statistiek.

venarbeiders²⁵, voor de arbeiders uit de Gentse textielnijverheid en voor de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep te Gent en te Luik. Bij al deze groepen oefent er per gezin gewoonlijk meer dan één persoon een beroep uit. Er zijn echter daarenboven twee bijzondere gevallen aan te stippen, nl. het dienstpersoneel en de categorie van de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, die beide eveneens niet veel afhankelijken tellen. Dat er bij de dienstknachten en -meiden weinig niet-aktieven zijn heeft een bijzondere reden: velen van hen zijn ongehuwd, velen wonen bij hun werkgever in. Wat de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden betreft mag niet uit het oog worden verloren dat deze groep een groot percentage bejaarden, die geen kinderen en vaak ook geen echtgenoot of echtgenote te onderhouden hebben, omvat. Dat er te Antwerpen in deze categorie toch veel afhankelijken voorkomen moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat onder hen een aantal inwonende knechten en meiden gerangschikt werden, wat dan tevens het geringe absolute cijfer van deze laatsten (cfr. eerste statistiek) gedeeltelijk zou verklaren.

In de sectoren, waarvan de vertegenwoordigers in hoofdzaak tot de gewone en goeude burgerij behoren, is het aantal personen ten laste doorgaans niet gering: dit is o.a. het geval bij degenen, die van de handel leven²⁶, de industriëlen, de personen, die in het vervoer werkzaam zijn (behalve dan de havenarbeiders te Antwerpen) en de ambtenaren en de bedienden. Deze toestand is begrijpelijk als men bedenkt dat in die tijd de meerderheid der burgersvrouwen geen beroep uitoefende, hetzij omdat het de sociale standing van het gezin zou verlagen, hetzij om een andere reden, bv. de geringere werkmogelijkheden voor een vrouw in die tijd (het gebeurt ook dat bepaalde vrouwen als niet-actief worden vermeld terwijl ze in werkelijkheid hun man in de winkel of elders behulpzaam zijn).

Op de regel dat het aantal personen ten laste vooral groot is in de niet-proletarische middens zijn er uitzonderingen: zo treffen we een groot aantal niet-aktieven aan bij de Antwerpse dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep, alsmede bij de Luikse industrie-arbeiders. In dit verband mag niet vergeten worden dat Antwerpen naar verhouding méér kinderen telt dan de andere drie steden: de personen van 0-15 jaar oud vertegenwoordigen er 30,7% van de totale bevolking, tegenover 29,2% voor Gent, 28,9% voor Luik en 26,1% voor Brussel. Misschien bezitten de dagloners en arbeiders zonder beroep te Antwerpen gemiddeld veel kinderen. Daar de bevolkingstelling noch de industriële telling ons hier-

(25) Er bevinden zich in deze groep een aantal matrozen, wat ook ten dele het geringe aantal afhankelijken verklaart.

We geven in dit artikel slechts enkele algemene aanduidingen in verband met het probleem van de verhouding tussen het aantal aktieven en afhankelijken. Een grondige analyse per arbeidssektor zou o.a. ook de studie van de kinderrijkdom in de verschillende bevolkingslagen moeten omvatten.

(26) Het is echter niet uitgesloten dat in bepaalde sectoren, bv. bij de winkeliers, veel vrouwen worden gerangschikt bij de afhankelijken, die geen beroep hebben, hoewel ze toch in een winkel werkzaam zijn. In die veronderstelling geldt de stelling, wat de handelssektor betreft, dus slechts ten dele.

over inlichtingen verschaft, bestaat er evenwel geen zekerheid. Alleen een grondige ontleding van de bevolkingsregisters zou dit vraagstuk kunnen oplossen. In verband met de vermelde Luikse industrie-arbeiders moet opgemerkt worden dat de industrie in die stad zich minder leent voor vrouwen- en kinderarbeid dan de Gentse textielnijverheid.

Het duidelijkst blijkt het feit, dat de industrialisatie bij de werknemers een stijging van het percentage werkende vrouwen en kinderen veroorzaakt uit de cijfers in de derde statistiek met betrekking tot de textielnijverheid: te Gent hebben 100 meesters uit die sektor, dit zijn dus fabrikanten, gemiddeld 192 personen te onderhouden, terwijl er voor 100 van hun arbeiders gemiddeld slechts 51 afhankelijken zijn. De industriëlen hebben in deze stad dus bijna vier maal meer personen ten laste dan de arbeiders. Te Antwerpen doet zich in de kleinere textielbedrijven iets dergelijks voor: hier is het aantal niet-aktieven bij de werkgevers ongeveer driemaal groter dan bij de werknemers.

In verband met het probleem van de vrouwen- en kinderarbeid vinden we in de bevolkingstelling nog volgende gegevens ²⁷:

4 — *Aantal mannen en vrouwen zonder en met een eigen inkomen; de leeftijd van de aktieve bevolking*

	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%
Personen van het mannelijk geslacht :								
— met een inkomen	24.500	57,3	39.153	65,8	33.557	68,1	23.621	63,6
— zonder inkomen	18.266	42,7	20.349	34,2	15.768	31,9	13.504	36,4
— totaal	42.766	100,-	59.502	100,-	49.325	100,-	37.125	100,-
Personen van het vrouwelijk geslacht :								
— met een inkomen	12.403	27,1	21.675	33,7	21.752	40,6	12.594	32,4
— zonder inkomen	33.318	72,9	42.697	66,3	31.900	59,4	26.242	67,6
— totaal	45.721	100,-	64.372	100,-	53.652	100,-	38.836	100,-
Aantal vrouwen met een inkomen voor 100 mannen met een inkomen	50		55		64		53	
Mannen van 15-70 jaar	28.469		41.690		33.263		25.043	
Mannen met een inkomen	24.500		39.153		33.557		23.621	
% ²⁸	86		94		100		94	
Vrouwen van 15-70 jaar	30.642		45.497		37.987		25.747	
Vrouwen met een inkomen	12.403		21.675		21.752		12.594	
%	40		48		57		49	

(27) Volgens gegevens van de bevolkingstelling, pp. 441, 445, 453, en 461.

(28) Volgens gegevens van de bevolkingstelling, waarin op pp. 386, 391, 403 en 414 de leeftijdsstructuur van de bevolking in de vier steden aangeduid worden.

Deze statistiek bevestigt op meer nauwkeurige wijze wat we reeds naar voren brachten betreffende de relatie tussen de graad van industrialisatie en de algemene economische structuur van de stad enerzijds, de omvang van de vrouwen- en kinderarbeid anderzijds. Zowel voor de mannen als voor de vrouwen, afzonderlijk genomen, treffen we, procentueel gezien, te Gent het grootste en te Antwerpen het kleinste aantal personen met een inkomen aan. Op 10 mannelijke personen bezitten er te Gent 7, te Antwerpen 6 een eigen inkomen. Op 10 vrouwelijke personen bezitten er te Gent 4, te Antwerpen nog geen 3 een inkomen. Voor 100 mannen die werken of van hun eigen bezittingen leven zijn er te Gent 64 en te Antwerpen slechts 50 vrouwen met een inkomen. Alleen te Gent is het aantal mannen met een inkomen groter dan het totaal aantal mannen tussen 15 en 70 jaar oud, wat betekent dat daar talrijke mannelijke personen, ouder dan 70 jaar of jonger dan 15 jaar, een beroep uitoefenen. Het aantal jongens, dat werkt moet wel vrij aanzienlijk zijn omdat men mag aannemen dat niet alle mannelijke personen tussen 15 en 70 jaar actief zijn. Te Brussel en te Luik bedraagt het aantal mannen met een inkomen 94%, te Antwerpen slechts 84% van het totaal aantal mannen van 15-70 jaar oud. Bij de vrouwen noteren we tussen de vier steden ongeveer gelijkaardige verschillen: te Gent bezit meer dan de helft van de vrouwen tussen 15 en 70 jaar een inkomen, te Antwerpen verkeert slechts 40% van deze groep in hetzelfde geval. Op tien vrouwen van 15 tot 70 jaar werken er te Gent gemiddeld bijna twee meer dan in de Scheldestad.

Welke beroepen oefenen de vrouwen uit? Dat wordt in de volgende tabel belicht:

5 — *De vrouwelijke personen met een eigen inkomen* ²⁹

BEROEP OF STAAT	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%
Vrouwen in de handel werkzaam	1.322	10,6	1.754	8,0	1.641	7,5	1.672	13,3
Grondeigenaressen, renteniers en gepensioneerden	245	2,0	1.424	6,6	1.494	6,9	482	3,8
Dienstmeiden	1.177	9,5	5.712	26,3	3.233	14,8	2.749	21,8
Kledingsector :								
— kleermaaksters	1.112	9,0	278	1,3	151	0,7	—	—
— kantwerksters	1.505	12,1	2.119	9,8	3.204	14,7	30	0,2
— naaisters, breisters, bleeksters, wasvrouwen, strijkers, modisten, fijjnaaisters, borduursters en handschoenenmaaksters	4.080	32,9	5.633	26,0	2.984	13,7	2.914	23,1
— totaal	6.697	54,0	8.030	37,1	6.339	29,1	2.944	23,3
Arbeidsters uit de textiel- en aanverwante industrieën ³⁰	420	3,4	173	0,8	3.809	17,5	336	2,6
Dagloonsters en arbeidsters zonder bepaald beroep	1.667	13,4	2.859	13,2	2.411	11,1	2.532	20,1
Diverse beroepen ³¹	875	7,1	1.723	8,0	2.825	13,1	1.879	15,1
Totale vrouwelijke bevolking met een eigen inkomen	12.403	100,-	21.675	100,-	21.752	100,-	12.594	100,-

Eerste belangrijke vaststelling : in de vier steden behoort de overgrote meerderheid, d.w.z. méér dan twee derden van de vrouwen met een inkomen tot de lagere klassen van de bevolking. In de laatste statistiek zijn er maar vier rubrieken, waarvan de vertegenwoordigsters niet tot het proletariaat in de ruime betekenis van het woord kunnen gerangschikt worden: de handelaarsters, de grondeigenaarsters, renteniersters en gepensioneerden, de kledermaaksters, alsmede de diverse beroepen onderaan ³².

Tweede vaststelling: te Gent en te Luik is het aantal vrouwelijke arbeiders groter dan te Antwerpen en te Brussel. In eerstgenoemde stad zijn er in tegenstelling tot elders veel textielarbeidsters, te Luik daarentegen treffen we een hoog percentage dagloonsters en arbeidsters zonder bepaald beroep aan. Het totaal van beide groepen bedraagt te Gent 28,6%, te Luik 22,7%, te Antwerpen 16,8% en te Brussel 14% van de vrouwen met een inkomen. Wat de andere beroepen betreft: de kantwerksters komen veel voor te Antwerpen, Brussel en Gent, maar ontbreken praktisch geheel te Luik; de naaisters, breisters, bleeksters, strijksters, enz. zijn overal sterk vertegenwoordigd; ze vormen te Antwerpen en te Luik zelfs de grootste groep onder de werkende vrouwen; de vrouwen, die in de handel werkzaam zijn, zijn talrijk te Antwerpen en te Luik, de grondeigenaresen, renteniersters en gepensioneerden talrijk te Brussel en te Gent; tenslotte zijn de dienstmeiden, vergeleken bij de andere steden, te Brussel zeer en te Antwerpen weinig talrijk.

We stellen dus een grote diversiteit vast:

- typisch voor *Antwerpen* zijn vooral 1) het relatief groot aantal vrouwen, in de handel werkzaam, naaisters, breisters, strijksters, enz. en 2) het gering aantal grondeigenaarsters, renteniersters, gepensioneerde vrouwen en dienstmeiden.
- kenmerkend voor *Brussel* daarentegen is het relatief groot aantal grondeigenaarsters, gepensioneerden en dienstmeiden. De groep van de naaisters, strijksters, bleeksters is zoals te Antwerpen zeer omvangrijk.
- opvallend voor *Gent* zijn 1) het groot aantal textielarbeidsters en kantwerksters en 2) de naar verhouding grote groep van grondeigenaarsters, renteniersters en gepensioneerden.

(29) Voor de diverse beroepen, gerangschikt onder de benaming handelaarsters, cfr. tweede bijlage achteraan.

(30) Vervaardiging en bewerking van laken, wol, katoen, zijde, tapijten, breigoed, linnen en hennep.

(31) Omvat o.a. de vrouwen in land- en tuinbouw werkzaam, vrouwen, die een vrij beroep uitoefenen, in het transportwezen werkzaam zijn, onderwijzeressen, vrouwelijke bedienden, leerlingen van kostscholen, geestelijken, kunstenaressen, haarkapsters, hoedenmaaksters, passementwerksters, slagere- en bakkersvrouwen.

(32) Bij de vrouwelijke handelaars worden bv. zowel winkelmeisjes als hotel- en restauranthoudsters gerekend. Uit de opsomming in vorige voetnoot blijkt anderzijds het heterogeen karakter van de groep « diverse beroepen ».

— typisch voor *Luik* tenslotte zijn : 1) het groot aantal vrouwen, in de handel werkzaam, 2) de aanzienlijke groep van dagloonsters, arbeidsters zonder bepaald beroep en dienstmeiden en 3) het gering aantal grondeigenaars, renteniersters en gepensioneerde vrouwen.

*
**

Als we tot besluit van deze paragraaf de actieve en de niet-actieve bevolking nog eens samen rangschikken volgens de economische sectoren, bekomen we volgend globaal beeld betreffende de beroepsstructuur in de vier steden ³³:

6 — *De Beroepsstructuur in de vier steden (actieve en niet-actieve bevolking samengenomen). Procentuele indeling.*

SECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Handel	16,0	11,0	9,0	10,5
Vrije beroepen	2,0	2,0	1,5	2,0
Ambtenaren en bedienden	4,0	4,5	3,5	5,5
Transport	6,0	1,5	1,5	2,0
Industrie	5,5	5,0	18,5	15,0
Ambachten	38,5	42,5	32,0	33,5
Dagloners en arbeiders zonder bep. beroep	14,0	12,0	14,0	11,0
Grondeigenaars	3,0	4,0	3,0	2,5
Dienstpersioneel	2,0	7,0	4,5	5,0
Diverse sectoren	9,0	10,5	12,5	13,0
TOTALE BEVOLKING	100,0	100,0	100,0	100,0

Deze statistiek tekent de toestand zeer duidelijk. Er zijn economische sectoren, waartoe in de vier steden ongeveer een gelijk percentage van de bevolking behoort. Dit geldt voor de vrije beroepen, de ambtenaren en bedienden, de grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden, de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep alsmede de diverse sectoren ³⁴. Voor de andere takken van bedrijvigheid stellen we echter grondige verschillen vast: te Antwerpen zijn de handel en het transportwezen veel belangrijker dan elders; te Gent en te Luik is de industrie veel omvangrijker dan te Antwerpen en te Brussel, terwijl in laatstgenoemde twee steden de ambachten een hoger percentage van de bevolking opslorpen. Het percentage voor het dienstpersioneel tenslotte is te Brussel groter dan elders.

(33) Volgens de gegevens van de bevolkingstelling. Voor het onderscheid tussen industrie en ambachten, zie de voetnoot bij de derde statistiek.

(34) In de rubriek « diverse sectoren » werden gerangschikt: de onderofficieren en soldaten, de reguliere geestelijken, de landbouwers en tuinlieden, de leerlingen van kostscholen, de leerlingen-apothekers en leerlingen-drogisten, alsmede een categorie, welke in de bevolkingstelling apart vermeld wordt: « de personen zonder beroep ». Het betreft hier zeer waarschijnlijk zieken, gebrekkigen, ouden van dagen, krankzinnigen, enz., welke in gestichten en ziekenhuizen verblijven.

§ II. VERHOUDING TUSSEN WERKGEVERS EN WERKNEMERS

In de bevolkingstelling van 1846 vinden we veel inlichtingen betreffende het aantal meesters en arbeiders per tak van bedrijvigheid. Dank zij deze gegevens kunnen we trachten te bepalen hoe groot in de vier steden het proletariaat, omvattende al de ondergeschikten, is. In de volgende statistiek wordt een eerste algemene indeling in drie groepen gegeven ³⁵.

7 — *De indeling van de bevolking in werkgevers en werknemers : procentuele indeling (aktieve en niet-aktieve bevolking)* ³⁶

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
GROEP A				
— Werknemers uit de industrie	2,5	4,0	17,0	13,0
— Werknemers uit de ambachtssectoren	15,5	26,0	19,0	17,0
— Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	14,0	12,0	14,0	11,0
— Dienstpersoneel	2,0	7,0	4,5	5,0
Totaal groep A	34,0	49,0	54,5	46,0

(35) We zijn ons er wel van bewust dat een indeling van de bevolking in werkgevers en werknemers slechts een zeer rudimentair beeld geeft van de werkelijkheid. Tussen twee werkgevers kan er een enorm verschil in rijkdom en sociaal aanzien bestaan, tussen twee werknemers eveneens. Zo'n groot verschil zelfs dat in werkelijkheid veel kleine werkgevers, sociaal gezien, eerder in de groep der werknemers thuishoren. Zulks belet evenwel niet, dat de indeling in werkgevers en werknemers toch enig licht werpt op de algemene sociale verhoudingen.

(36) In de groepen A en B worden de werknemers en werkgevers opgesomd, welke ofwel in de bevolkingstelling afzonderlijk worden opgegeven ofwel, wegens de aard van hun beroep, onmiddellijk in deze of gene groep kunnen worden geklasseerd. Voor het onderscheid tussen industrie en ambachten raadplege men de voetnoot bij de derde statistiek.

In groep C zijn alle sectoren opgenomen, waarvoor het onderscheid tussen werkgevers en werknemers moeilijker is te bepalen. Welke beroepen in de sectoren van de landbouw, van het transport en van de « andere beroepen » zijn ondergebracht, vindt men in de tweede bijlage achteraan (zie nummers 1, 9 en 10). De handel in groep C omvat de « Commis négociants, commis voyageurs, magasiniers, filles de boutique », waarvoor in de bevolkingstelling enkel het totale aantal vermeld wordt. De groep van onderofficieren en soldaten omvat uiteraard allerlei soorten mensen, onder wie zekeren niet in de stad wonen. De personen in industrie en ambachten werkzaam, in groep C ondergebracht, omvatten alleen de sectoren, waarvoor geen onderscheid tussen werkgevers en -nemers gegeven wordt (kappers, pruikenmakers, kaarsenmakers, spijkersmeden, smeden, metaalgieters, vormgieters, steendrukkers, goudslagers, vergulders, plaveiers, polijsters, schoorsteenvegers, messen- en scharenslijpers, klompenmakers, mandenmakers). Tenslotte omvat de categorie « zonder beroep », welke als zodanig voorkomt in de bevolkingstelling waarschijnlijk de ouden van dagen, gebrekkigen, zieken, krankzinnigen, enz. die in speciale gestichten en ziekenhuizen verzorgd worden.

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
GROEP B				
— Werkgevers uit de industrie	3,0	1,0	1,5	2,0
— Werkgevers uit de ambachtssectoren	19,5	12,5	7,5	11,0
— Grondeigenaars, renteniers en gepensioneerden	3,0	4,0	3,0	2,5
— Personen met een vrij beroep	2,0	2,0	1,5	2,0
— Ambtenaren en bedienden	4,0	4,5	3,5	5,5
— Handelaars	13,0	9,0	8,5	9,0
Totaal groep B	44,5	33,0	25,5	32,0
GROEP C				
— Landbouw	2,5	0,5	1,5	3,0
— Handel	3,0	2,0	0,5	1,5
— Onderofficieren en soldaten	3,0	3,0	3,0	4,0
— Transport	6,0	1,5	1,5	2,0
— Personen in industrie en ambachten werkzaam	3,5	4,0	5,5	5,5
— Andere beroepen	1,0	1,0	2,5	2,0
— Zonder beroep	2,5	6,0	5,5	4,0
Totaal groep C	21,5	18,0	20,0	22,0
TOTALE BEVOLKING	100,0	100,0	100,0	100,0

Groep A = Werknemers

Groep B = Werkgevers

Groep C = Werknemers en -gevers

In de vorige statistiek, waarin de totale percentages van de aktieve en de niet-aktieve bevolking samen worden gegeven, vindt men drie grote groepen: een groep A, omvattende alleen werknemers, een groep B, omvattende enkel werkgevers en een groep C, omvattende de sectoren, waarvoor het onderscheid tussen werkgevers en werknemers in de bevolkingstelling niet aangegeven wordt.

Laten we eerst de cijfers voor groep A onder ogen nemen. We merken dat het totaal voor Gent zeer hoog (54,5%), voor Antwerpen daarentegen laag is (34%). Het aantal arbeiders met hun afhankelijken is te Gent veel aanzienlijker dan in de Scheldestad. De reden van dit grote verschil is uit de statistiek zelf af te lezen: het aantal werknemers uit de industrie en hun personen ten laste is te Antwerpen zéér gering (2,5%), te Gent daarentegen aanzienlijk (17%). Te Luik is deze groep ook vrij omvangrijk (13%), te Brussel echter weinig talrijk (4%). Typisch, wat de groep A betreft, is voorts het hoge percentage voor de werknemers uit de ambachtssectoren en voor het dienstpersioneel te Brussel (resp. 26% en 7%), wat voor gevolg heeft dat het totale percentage voor groep A te Brussel groter is dan te Luik.

Wat nu groep B (werkgevers) betreft, het hoogste totaal vinden we voor Antwerpen, het kleinste voor Gent: de werkgevers met hun afhankelijken zijn in de Scheldestad naar verhouding veel talrijker dan te Gent. De cijfers voor Brussel en Luik zijn nagenoeg even groot. De

reden van deze verschillen is weer uit de statistiek zelf af te lezen. Te Antwerpen is het aantal werkgevers, werkzaam in de handel, samen met de personen te hunnen laste, groter dan elders. Daar is ook de groep van werkgevers met afhankelijken uit de ambachtelijke sectoren aanzienlijker dan in de drie andere steden, wat er op wijst, dat in de Scheldestad de ambachtelijke bedrijven gewoonlijk klein zijn: in tegenstelling tot de andere steden is het percentage werkgevers (met afhankelijken) uit de ambachtelijke ondernemingen te Antwerpen groter dan het percentage werknemers (met afhankelijken) uit deze ondernemingen³⁷.

In de volgende statistiek worden voor enkele belangrijke industrieën en typische ambachtssectoren nadere gegevens verstrekt betreffende de verhouding tussen het aantal meesters en arbeiders³⁸.

8 — *Verhouding tussen het aantal meesters en arbeiders in enkele belangrijke industrieën en ambachtelijke sectoren :
aantal arbeiders voor 10 meesters*

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
INDUSTRIELE SECTOR :				
— katoenindustrie			1.320	
— vlasindustrie			3.200	
— mach'nefabr'eken				1.890
— gasbedrijven	170	650	350	310
— suikerraffinaderijen	140	480	180	—
— tabakondernemingen	77	124	30	110
AMBACHTELIJKE SECTOR				
— bakkers, suiker- en pasteibakkers	15	17	14	15
— hedenmakers	—	64	—	—
— kleermakers	15	16	40	5
— metselaars	54	141	107	36
— schoen- en laarzenmakers	13	13	15	8

Het grootste aantal arbeiders per meester treffen we aan in de Gentse vlasindustrie (320 arbeiders voor 1 meester), daarna in de Luikse machinefabrieken (189 arbeiders per meester) en in de Gentse katoenindustrie (132 arbeiders per meester). De concentratie van werknemers is ook

(37) Zulks blijkt ook uit de gegevens van de industriële telling, waar we de volgende totalen aantreffen :

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Meesters	3.058	3.435	1.500	1.343
Arbeiders	6.207	11.774	16.021	9.085
Aantal arbeiders voor 10 meesters	20	34	168	67

(38) Volgens de gegevens van de industriële telling. Voor de verschillen tussen de bevolkingstelling en de industriële telling raadplege men de eerste bijlage. Het juiste aantal bedrijven in de diverse economische sectoren wordt in de bevolkingstelling noch in de industriële telling opgegeven. Waarschijnlijk zal in de meeste gevallen het aantal meesters gelijk zijn aan het aantal ondernemingen.

sterk in de gasbedrijven, vooral te Brussel (65 arbeiders per meester), maar minder in de suikerraffinaderijen en de tabakbedrijven. Bemerkt dat zowel voor de gasbedrijven, de suikerraffinaderijen als de tabakbedrijven Brussel het grootste aantal werknemers per werkgever telt.

Wat de ambachten betreft, stellen we de sterkste concentratie van arbeiders vast in de sector der metselaars. Het aantal werknemers per meester is te Brussel en Gent voor dit beroep veel groter dan te Antwerpen en te Luik. De hoedenmakers te Brussel zijn gegroepeerd in bedrijven, welke gemiddeld een 6 à 7 werknemers per meester tellen. Wat de bakkers, kleermakers, schoen- en laarzenmakers betreft, bemerken we overal (behalve voor de kleermakers te Gent) nagenoeg evenveel meesters als werknemers. Opvallend is wel, dat het gemiddeld aantal werknemers voor alle genoemde sectoren steeds het grootste is te Brussel.

Als we de gegevens van de zevende statistiek vereenvoudigen en de totale bevolking van de vier steden in twee grote groepen, werkgevers en afhankelijkten enerzijds, werknemers met de personen te hunnen laste anderzijds, verdelen, bekomen we volgend beeld ³⁹:

9 — Proletariaat en burgerij in de vier steden (in %) ⁴⁰

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Personen van groep C te rangschikken bij groep A	11-16	8,5-13,5	9,5-14,5	10-15
Personen van groep C te rangschikken bij groep B	5,5-10,5	4,5- 9,5	5,5-10,5	7-12
Nieuw totaal groep A	45-50	57,5-62,5	64- 69	56-61
Nieuw totaal groep B	50- 55	37,5-42,5	31- 36	39-44
Totale bevolking	100	100	100	100

(39) Het is niet mogelijk nauwkeurig te bepalen hoeveel werkgevers en hoeveel werknemers er in totaal in groep C zijn. We kunnen slechts grof schatten. Voor bepaalde beroepen, o.a. de commerciële en ambachtelijke, zal het aantal werknemers waarschijnlijk vrij groot zijn, voor andere sectoren, o.a. de landbouw en de groep « andere beroepen » zullen er vrij veel onafhankelijkten zijn. Zeer voorzichtig kan volgende tabel opgesteld worden, rekening houdend met de kenmerken, eigen aan ieder van de vier steden :

	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
Totale % groep C	21,5	18	20	22
Te rangschikken bij groep A	13,5	11	12	12,5
Te rangschikken bij groep B	8	7	8	9,5

(40) We geven minima en maxima omdat een nauwkeurige numerieke bepaling onmogelijk is.

Hoewel het hier slechts benaderingen betreft, kunnen we het volgende uit de cijfers afleiden:

1. Het *proletariaat*, in de ruimste betekenis van het woord genomen, d.w.z. de werknemers met hun familie en afhankelijken, is te Gent bijzonder groot: 64% tot 69% of ongeveer twee derden van de totale bevolking wordt in de laatste statistiek daartoe gerekend.
2. De *burgerij*, eveneens in de ruimste zin van het woord gebruikt, d.w.z. de werkgevers met hun familie en afhankelijken, is te Antwerpen bijzonder groot: 50% tot 55% of iets meer dan de helft van de totale bevolking wordt in de laatste statistiek daartoe gerekend⁴¹.
3. Vooral tussen de steden Gent en Antwerpen bemerken we dus grote verschillen: voor 6 werknemers zijn er te Antwerpen ongeveer 7, te Gent slechts ongeveer 3 werkgevers. De cijfers voor Brussel en Luik schommelen tussen deze twee uitersten. Belangrijk is de vaststelling dat het proletariaat in de zeer ruime zin van het woord in de hoofdstad naar verhouding ongeveer even groot is als te Luik⁴².

§ III. DE GROTE BEVOLKINGSLAGEN OP BASIS VAN HET VERMOGEN

Een van de doeleinden, welke we nastreven bij de studie van de sociale stratificatie der grote Belgische steden in de negentiende eeuw is zo nauwkeurig mogelijk te bepalen hoe groot de diverse bevolkingslagen, sociale klassen zijn. Dit doel kan vanzelfsprekend niet bereikt worden door alleen de beroepsstructuur te ontleden: tussen de leden van eenzelfde beroepsgroep doen zich immers grote verschillen in rijkdom en aanzien voor⁴³. Behalve de professionele activiteit moet ook het vermogen van de inwoners, hun bezit, hun inkomen bestudeerd worden. Het is zeker dat naast het beroep en het vermogen ook andere factoren bepalen tot welke sociale geleding deze of gene persoon behoort, maar we kunnen de invloed van deze elementen, bij gebrek aan voldoende gegevens, moeilijk achterhalen. Intussen staat het wel vast dat genoemde twee factoren samen toch in hoofdzaak het onderscheid tussen de diverse bevolkingslagen bepalen⁴⁴.

(41) Men mag echter niet vergeten dat in dit percentage zeer veel kleine onafhankelijke ambachtlieden, die zeker niet bemiddeld zijn, begrepen is.

(42) Proletariaat in de brede zin van het woord. Zoals uit vroegere resultaten gebleken is, is het proletariaat te Luik wel meer een modern proletariaat, dwz. dat daar meer industrie voorkomt dan in de hoofdstad.

(43) We hebben bv. de handelaars als één homogene groep beschouwd, hoewel het zonder meer evident is, dat er in werkelijkheid een niet gering verschil bestaat tussen een wisselagent en een marskramer, tussen een groothandelaar en een voddeneraper.

(44) Het ligt niet in onze bedoeling hier het moeilijke vraagstuk van de diverse indelingen van de bevolkingslagen, gebouwd op verschillende basisverschijnselen, uit te diepen. We gebruiken het woord bevolkingslaag in een zeer brede betekenis en hebben niet de pretentie de reële sociale klassen in dit artikel kwantitatief te achterhalen.

Terwijl we op het stuk van de beroepsstructuur voor 1846 over veel gegevens beschikken, zijn er geen statistieken voorhanden, die ons toelaten het vermogen van de inwoners rechtstreeks te bepalen. We kunnen de rijkdom (en armoede) en hun verspreiding alleen op indirecte wijze, via de belastingen bestuderen. Tijdens de vorige eeuw bestonden er, naast de indirecte belastingen, welke, geheven op diverse goederen, de gehele bevolking troffen, rechtstreekse belastingen. Hoewel niet rechtstreeks op het netto inkomen gebaseerd, wilde men toch met de directe contributies de belastingsplichtige evenredig met zijn inkomen treffen. De drie soorten rechtstreekse belastingen waren: de grondbelasting (contribution foncière), welke het inkomen, door onroerend eigendom verschaft, trof, het patentrecht (droit de patente) en de personele belasting (contribution personnelle) welke ingesteld werden om bedrijfsinkomsten en roerend eigendom te treffen. Dank zij deze belastingen kunnen we tot op zekere hoogte de welstand van de inwoners nagaan⁴⁵.

In de inleiding werd er op gewezen, dat we ook enkele gegevens bezitten betreffende het aantal kiezers en behoeftigen. Uit deze cijfers en de belastingsgegevens kan afgeleid worden hoe groot vier belangrijke categorieën zijn, nl. 1) de bovenlaag der bevolking, bestaande uit de stemgerechtigden, 2) de middenlaag van de personen, die rechtstreekse belasting betalen zonder te mogen kiezen, 3) de laag, bestaande uit personen, die geen rechtstreekse belasting betalen, niet stemgerechtigd zijn maar evenmin behoeftig zijn, 4) de onderste bevolkingslaag der behoeftigen. Van deze vier categorieën omvat de eerste, deze der stemgerechtigden, de meest bemiddelde inwoners. Zoals bekend moest men immers tijdens de vorige eeuw, om deel te nemen aan de verkiezingen een bepaald minimum aan rechtstreekse belastingen betalen⁴⁶. Zo was

(45) Voor de persoonlijke belastingen gold als voornaamste grondslag de huurwaarde van het door de belastingschuldige betrokken huis. Andere gebruikte criteria waren: de deuren en ramen, de haardsteden, het meubilair (gezamenlijke huiskraak), het aantal dienstdieneren en het aantal paarden. Het patentrecht trof de ondernemers van alle bedrijven, ook de ambachtslieden, die zelf de leiding van eigen arbeid in handen hadden. Er waren twee tarieven, gebaseerd op de klassen van het bedrijf en het aantal inwoners van de gemeente waar de onderneming was gevestigd. Voor nadere inlichtingen raadplege men het werk van L. RICHARD: *Histoire des finances publiques de la Belgique depuis 1830. Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. T. XLVI, Brussel, 1884, pp. 158-203.

Het staat vast dat we via de rechtstreeks belastingen niet zeer nauwkeurig het reële vermogen van de inwoners benaderen (het belastingstelsel was verre van volmaakt) maar een ander middel bestaat er niet.

(46) Voor de kiescijns telde zowel de grondbelasting, de persoonlijke belasting als de patentbelasting. Voor de steden van 50.000 tot 60.000 inwoners was de cijns voor de gemeenteraadsverkiezingen sinds 1836 90 F. Aanvankelijk viel Luik in die categorie, maar in 1846 telde het méér inwoners en was de kiescijns er 100 F.

Gegevens betreffende het aantal kiezers voor de kamers, de provincie- en gemeenteraad vindt men voor de vier steden in het jaarlijks in iedere stad verschijnende « *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de...* »

Er zullen zeker rijke personen geweest zijn, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betaalden en toch niet mochten stemmen (vreemdelingen, gestrafte per-

de cijns, vereist om deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846 : 100 fr. De kiescijns voor de kamers en de provincieraad bedroeg te Antwerpen, Brussel en Gent 169 fr. en te Luik 148,50 fr. Uit het aantal stemgerechtigden voor de kamers, de provincieraad en de gemeenteraad in 1846 kunnen we afleiden:

a) hoeveel personen (d.w.z. gezinshoofden) er toen meer dan 169 fr. (te Luik meer dan 148,50 fr.) rechtstreekse belastingen betaalden, nl. degenen, die voor de kamers en de provincieraad mochten stemmen.

b) hoeveel personen tussen 100 en 169 fr. (te Luik tussen 100 en 148,50 fr.) rechtstreekse belastingen betaalden, nl. degenen, die wel voor de gemeenteraad, maar niet voor de kamers en de provincieraad mochten stemmen.

We zullen echter hier niet de gegevens voor 1846 onderzoeken. De reden hiervan ligt in het feit, dat in 1848, door de wet van 12 maart 1848, de kiescijns voor de kamers, de provincieraad en de gemeenteraad verlaagd werd tot 42,32 fr. Dank zij deze verlaging kunnen we verder bepalen hoeveel kiezers in 1848 tussen 42,32 en 100 fr. rechtstreekse belasting betalen, nl. degenen, die in 1848 wel en voordien niet voor de gemeenteraad mochten kiezen ⁴⁷.

Een andere opmerking moet hieraan toegevoegd worden: voor twee van de vier, hier bestudeerde steden, nl. Brussel en Luik bestaan er voor 1848 kiezerslijsten, waarop alfabetisch alle kiezers met het bedrag aan rechtstreekse belasting door hen betaald, vermeld wordt. We kunnen dus voor deze steden nog andere groepen onderscheiden, b.v. de personen, die tussen 200 en 300 fr., of meer dan 300 fr. betalen ⁴⁸.

Als we al de inlichtingen betreffende de kiezers samen rangschikken bekomen we voor 1847 volgend algemeen beeld ⁴⁹:

sonen, enz.). Verder zullen er mensen geweest zijn, die te Brussel verbleven, maar wier wettelijke woonst elders was gelegen en die dus niet te Brussel stemden. Onze cijfers betreffende de rijke burgers moeten dus als minima beschouwd worden.

(47) Opgemerkt moet worden dat de personen, die in 1848 kiesgerechtigd waren, de vereiste kiescijns betaald hadden voor het jaar 1847. Dus zal onze analyse in werkelijkheid dit laatste jaar betreffen.

(48) Voor Antwerpen en Gent zijn dergelijke kiezerslijsten slechts bewaard van 1858 af. Voor Brussel en Luik bezitten we, dank zij deze lijsten, gegevens per stedelijke wijk, maar daarover zullen we hier niet handelen (wat Brussel betreft werd door ons een analyse per sectie beproef in: *De samenstelling van de Brusselsche bevolking in 1842*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, pp. 182-192). Merken we verder op, dat Prof. Dr. J. DHONDT in zijn artikel: *Woeelingen te Gent in 1848*. Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, dl. III, 1948, p. 33 e.vlg. de sociale structuur te Gent in 1848 onderzocht heeft.

(49) Daar we de gemiddelde gezinsgrootte per laag van de bevolking niet kennen, houden we ons in deze tabel aan de gezinshoofden. Ter verduidelijking moet evenwel vermeld worden dat het gemiddeld aantal leden per 100 gezinnen scheidt van stad tot stad. Te Antwerpen zijn er 489 personen in 100 gezinnen, te Brussel 405 personen, te Gent 467 personen en te Luik 437 personen (cijfers voor 1846 uit de bevolkingstelling).

10 — *Indeling van de kiezers in 1847 volgens het bedrag aan rechtstreekse belastingen betaald*

Belastingcategorie	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.	Absol. cijfers	% van totale bevolk.
300 fr. en meer			725	2,3			230	1,2
200 - 300 fr.			804	2,5			305	1,6
169 - 200 fr.			688	2,2				
169 fr. en meer	1.187	6,6	2.217	7,0	1.116	4,9		
100 - 169 fr.	938	5,3	1.197	3,8	703	3,9		
100 - 200 fr.							895	4,8
100 fr. en meer	2.125	11,9	3.414	10,8	1.819	8,8	1.430	7,6
42 - 100 fr.	1.285	7,2	2.250	7,1	1.663	7,3	1.332	7,2
42 fr. en meer	3.410	19,1	5.664	17,9	3.482	16,1	2.762	14,8

Uit de laatste regel van de statistiek blijkt dat de *kiezers*, d.w.z. de bemiddelden, naar verhouding het talrijkst zijn in de minst geïndustrialiseerde stad, nl. Antwerpen, waar er op 100 gezinshoofden 19 meer dan 42 fr. rechtstreekse betalen. Brussel volgt met ongeveer 18, Gent met 16 en Luik met 15 kiezers op 100 gezinshoofden. We stellen bijgevolg vast dat er in de twee grootindustriesteden Gent en Luik naar verhouding minder rijken zijn. Het verschil tussen de vier steden is evenwel niet zeer groot: te Antwerpen, waar de bemiddelden het talrijkst zijn, komen er per 100 gezinshoofden maar vier kiezers meer voor dan te Luik, dat het kleinste percentage rijken bezit.

Wat stellen we vast met betrekking tot de diverse lagen binnen de groep der kiezers in iedere stad? Als we twee categorieën beschouwen, nl. de kiezers die meer en degenen, die minder dan 100 fr. rechtstreekse belasting betalen, bemerken we dat de eerste categorie (van de rijksten) het talrijkst is te Antwerpen, dan volgt Brussel, dan Gent, terwijl Luik het kleinste percentage bezit. Dus ook voor de groep van de rijke kiezers treffen we de hoogst percentages aan voor de steden zonder grootindustrie, nl. Antwerpen en Brussel. De verschillen tussen de steden zijn hier naar verhouding vrij aanzienlijk: zo betalen te Antwerpen bijna 12 personen op 100 gezinshoofden meer dan 100 fr. rechtstreekse belasting per jaar, te Luik daarentegen maar iets meer dan 7 personen gemiddeld ⁵⁰.

(50) Er zijn in 1848, volgens de gegevens van het gemeentelijk rapport, te Gent 7.764 patentbetalers, van wie ongeveer 2.600 mogen kiezen. De andere patentbetalers zijn niet stemgerechtigd en betalen dus in totaal minder dan 42 F rechtstreekse belasting. Te Antwerpen zijn er in 1848 6.961 patentbetalers, onder wie ongeveer 2.400 kiezen.

Hoe staat het nu met de numerieke verhoudingen tussen de in materiëel opzicht *minder bevoorrechte lagen van de bevolking* in de vier steden? In volgende tabel worden de voornaamste gegevens, waarover we beschikken, verstrekt ⁵¹:

(51) Alle cijfers hebben betrekking op het jaar 1848. Daar de cijnsverlaging in dat jaar werd ingevoerd, is de bovenste rij cijfers betreffende de gezinshoofden, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betalen, alleen van dat jaar af te Antwerpen en te Gent bekend. Om geen verkeerde konklusies te trekken hebben we voor de andere strata (zie eerste kolom) en de andere steden eveneens gegevens genomen voor 1848.

Er komen in deze tabel vaststaande en afgeleide cijfers voor. Nauwkeurig zijn de gegevens betreffende de behoeftigen en het aantal personen, die meer dan 42 F rechtstreekse belasting betalen (dwz. nauwkeurig, wat de kiezers betreft, want er zijn ook rijken, die niet mogen kiezen, cfr. voetnota nr. 46). Alle andere cijfers zijn afgeleid. De getallen 9.154 en 5.229, zijnde resp. voor Antwerpen en Gent de personen die geen stemrecht bezitten en minder dan 42 F. personele belasting betalen, werden bekomen door van het totaal aantal betalers van personele belastingen in deze 2 steden (resp. 12.564 en 8.711, cfr. voor Gent: *Mémorial administratif de la ville de Gand*. Tome V, Gent, 1850, p. 125 en voor Antwerpen: *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville d'Anvers. Année 1848*. Antwerpen, 1849) het aantal gemeenteraadskiezers af te trekken. De cijfers 18.300 en 9.350 voor Brussel en Luik, zijnde het aantal gezinshoofden dat geen stemrecht bezit en niet behoeftig is, werden bekomen door van het totaal aantal gezinshoofden de behoeftigen en de stemgerechtigden af te trekken (de cijfers betreffende het aantal behoeftigen zijn te vinden in het *Rapport sur l'administration...* enz. dat jaarlijks verschijnt). Het cijfer 3.970 voor Gent, zijnde het aantal gezinshoofden dat geen personele belasting betaalt en niet behoeftig is, werd bekomen door van het totaal aantal gezinshoofden de behoeftigen en de personele belastingbetalers af te trekken.

De bovenste rij cijfers betreft de mensen, die meer dan 42 F. *rechtstreekse* belastingen (hetzij grondbelasting, patentrecht of personele belasting afzonderlijk, hetzij samen) betalen. De tweede rij cijfers geeft de personen aan, die minder dan 42 F. *personele* belasting betalen. Daar we het totaal aantal rechtstreekse belastingbetalers voor geen van de vier steden kennen, kan niet bepaald worden hoeveel mensen er minder dan 42 F. rechtstreekse belastingen betalen.

Voor Antwerpen en Luik bezitten we voor 1848 geen nadere inlichtingen betreffende het aantal gedeeltelijke en volledige behoeftigen (ze worden in het stedelijk rapport van 1848 niet afzonderlijk vermeld).

Het totaal aantal gezinshoofden in de vier steden in 1848 is niet nauwkeurig vast te stellen. Wel kennen we de cijfers voor 1846 en 1856: te Antwerpen resp. 18.106 en 17.324 gezinnen, te Brussel resp. 30.550 en 39.021 gezinnen, te Gent resp. 22.144 en 23.210 gezinnen en te Luik resp. 17.397 en 21.050 gezinnen. Onze cijfers voor 1848 zijn slechts bij benadering juist (we hebben aangenomen dat de toe- of afname regelmatig is gedurende de tien jaar tussen 1846 en 1856).

Tenslotte nog deze opmerking: natuurlijk zijn de scheidingen tussen de diverse bevolkingslagen vrij willekeurig. Het voorhanden zijnde materiaal laat echter geen andere wijze van indelen toe. Intussen blijft het waar dat in werkelijkheid het verschil tussen een zeer kleine belastingbetaler en een van belasting vrijgestelde, tussen een stemgerechtigde, die 43 F. rechtstreekse belasting en een persoon, die maar 41 F. betaalde, niet groot zal geweest zijn.

Als we de statistieken betreffende de beroeps- en vermogensverdeling met elkaar vergelijken, bemerken we dat er een duidelijk verband tussen beide structuren bestaat. Te Gent is de industrialisatie het verst gevorderd en daardoor de algemene sociale toestand het slechtst: het proletariaat is er zeer aanzienlijk, de personen, die steun genieten zijn bijzonder talrijk, terwijl de burgerij betrekkelijk klein en het aantal kiezers naar verhouding niet groot is: voor 100 bemiddelden treffen we er gemiddeld 169 behoeftigen aan. Te Antwerpen daarentegen is de burgerij groter, zijn er ook naar verhouding meer kiezers, terwijl het proletariaat minder groot is (maar er zijn onder de arbeiders véél behoeftigen). In de Scheldestad wonen grote groepen van rijken en armen, terwijl de tusseninliggende bevolkingslagen naar verhouding niet zo groot zijn. Het tegenovergestelde doet zich voor te Luik, een stad met een relatief klein aantal rijken en armen. Brussel tenslotte telt, zoals Antwerpen, een vrij grote laag van goegoden maar het aantal behoeftigen is er naar verhouding veel kleiner ⁵³.

(53) In onze bijdrage: *De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842*. Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, I, 1956, p. 192 kwamen we tot volgende statistiek (voor Brussel in 1842):

Strata	Gezinshoofden	% van totaal aantal gezinshoofden
Meer dan 100 F. rechtstreekse belasting	3.080	12
0-100 F. rechtstreekse belasting	10.920	43
Geen rechtstreekse belasting en niet behoeftig	5.500	22
Behoeftig	5.797	23
Totaal	25.289	100

In 1848 is het bovenste percentage 6% groter dan in 1842 maar dat komt omdat de groep van gezinshoofden, die tussen 42 F en 100 F rechtstreekse belasting betalen, er bij gevoegd werd (percentage onbekend voor 1842).

BIJLAGEN

I. VERGELIJKING TUSSEN DIVERSE STATISTISCHE GEGEVENS

A. *De beroepsstructuur te Brussel in 1842 en in 1846*

Een van de belangrijkste problemen met betrekking tot de studie van de sociale structuur in de Belgische steden in de negentiende eeuw, betreft de betrouwbaarheid van de gegevens. Het heeft natuurlijk geen zin dit probleem te behandelen indien er geen controlemiddelen voorhanden zijn. Het toeval wil echter dat we voor Brussel een telling van 1842 met betrekking tot de beroepsstructuur bezitten, uitgevoerd onder leiding van A. Quetelet en X. Heuschling en bedoeld als proef voor een algemene telling, welke dan in 1846 plaats vond. We geven hier een vergelijking tussen de resultaten van beide tellingen :

*De Beroepsstructuur te Brussel in 1842 en in 1846*⁵⁴

BEROEPSGROEP	1842		1846		Vermeerdering of vermindering
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	
Handelaars	6.553	5,8	5.551	4,5	1.002 (—)
Personen met een vrij beroep (met inbegrip van de seculiere geestelijken en de kunstenaars)	1.544	1,3	1.441	1,2	103 (—)
Ambtenaren en bedienden (met inbegrip van de onderwijzers, professoren, huisonderwijzers, schrijvers, magistraten en officieren)	2.458	2,2	2.788	2,1	330 (+)
Diversen	961	0,9	1.376	1,1	415 (+)
Grondeigenaars, renteniers, en gepensioneerden	3.316	3,0	2.890	2,3	426 (—)
Onderofficieren en soldaten	795	0,7	3.379	2,7	2.584 (+)
Landbouwers en tuinlieden	309	0,3	150	0,1	159 (—)
Personen in het transportwezen werkzaam	2.142	1,9	734	0,6	1.408 (—)
Personen in industrie en ambachtssectoren werkzaam	30.624	27,0	28.094	22,9	2.530 (—)

(54) Voor 1842 vindt men de gegevens bij A. QUETELET, *Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842*. Bulletin de la Commission Centrale de Statistique. Tome premier, Bruxelles, 1843, pp. 154-161. Voor de beroepen, gerekend tot de diversen zie tweede bijlage, nummer 9.

BEROEPSGROEP	1842		1846		Vermeerdering of vermindering
	Absol. cijfers	%	Absol. cijfers	%	
Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep	4.471	3,9	6.827	5,5	2.356 (+)
Dienstknechten en dienstmeiden	10.001	8,8	7.598	6,1	2.403 (—)
Personen met een inkomen	63.175	55,8	60.828	49,1	2.347 (—)
Personen zonder inkomen	50.032	44,2	63.046	50,9	13.014 (+)
Totaal aantal personen	113.207	100,0	123.874	100,0	10.667 (+)

Het meest verrassende in deze statistiek is wel dat, terwijl de totale bevolking tussen 1842 en 1846 met 10.667 personen aangroeit, het aantal inwoners met een inkomen 2.347 eenheden kleiner wordt. De groep van personen zonder inkomen neemt zeer sterk toe. Voor de meeste beroepsgroepen stellen we een gevoelige vermindering van de actieve bevolking vast.

Vanwaar deze cijfers? We beschouwen achtereenvolgens drie verklaringen :

a) *onnauwkeurigheden in de tellingen*: deze zijn niet exact te achterhalen. Afgezien van het feit, dat de personen, bij wie de leiding van deze tellingen berustte, nl. Quetelet en Heuschling, alle vertrouwen verdienen, moet aangestipt worden dat onnauwkeurigheden in de meeste tellingen uit de eerste helft van de vorige eeuw (en ook uit later tijd) voorkomen. De moeilijkheden, die bij een vergelijking tussen de uitslagen van 1842 en 1846 rijzen, kunnen dus niet uit de weg geruimd worden door te verwijzen naar onnauwkeurigheden, welke trouwens onmogelijk de grote verschillen kunnen verklaren.

b) *de manier van indelen*: het staat niet vast dat de criteria, voor de telling van 1842 gebruikt, ook toegepast werden in 1846. Dit betreft dan vooral de dienstknechten en dienstboden, de personen in industrie en ambachtssectoren werkzaam alsmede de dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep. Zo zijn er in 1842 10.001 dienstknechten en dienstboden, van wie er 7.956 behoren tot de « domestiques à gage » en 2.045 tot de « domestiques à journée ». Voor 1846 wordt een dergelijk onderscheid niet gegeven en het is mogelijk dat men voor dat jaar alleen de « domestiques à gage » bij het dienstponeel gerangschikt heeft (en dan stellen we slechts een lichte daling vast, gezien het cijfer voor 1846 7.598 bedraagt). De sterke vermeerdering van het aantal dagloners en arbeiders zonder beroep in 1846 zou dan te wijten zijn aan het feit, dat de « domestiques à journée » hierin begrepen zijn, wat voor 1842 niet het geval is.

c) *reële verschillen (de economische crisis)*: de onnauwkeurigheden en de verschillende wijze van indelen verklaren eigenlijk heel weinig. In

de meeste sectoren worden dezelfde beroepen samengenomen, terwijl toch het aantal aktieven sterk vermindert. Men mag in dit verband de invloed van de crisis van 1845 en volgende jaren niet verwaarlozen. Dat het percentage van de inwoners met een inkomen van 55,8 in 1842 terugloopt tot 49,1 in 1846 zal zeker vooral hieraan toe te schrijven zijn. Als we b.v. het totaal van de dienstboden, dienstknechten, industriëlen, ambachtslieden, dagloners en arbeiders van 1842 en 1846 vergelijken, bemerken we een daling van 2.575 eenheden⁵⁵. Waarschijnlijk zijn veel personen, die in 1842 in een of andere beroepsgroep geklasseerd werden, vier jaar later opgenomen in de amorfe groep van de mensen zonder beroep omdat ze dan werkloos zijn. In deze veronderstelling zou de werkloosheid dus de voornaamste reden zijn van de verschillen tussen 1842 en 1846.

B. De uitslagen van de bevolkingstelling en van de industriële telling van 1846

We hebben bij de uiteenzetting van de beroepsstructuur in de vier steden bemerkt dat de resultaten van de industriële telling niet helemaal kloppen met de uitslagen van de bevolkingstelling. Wat de textielnijverheid te Gent b.v. betreft, werden verschillende getallen gegeven in de eerste en de tweede statistiek. Ook voor andere sectoren verschillen de gegevens sterk, getuige volgende cijfers:

Vergelijking tussen enkele willekeurig gekozen gegevens uit de bevolkingstelling en uit de industriële telling

BEROEP	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling	Indust. telling	Bevolk. telling
Bakkers	341	293	594	485	507	550	124	223
Blikslagers,								
Lampenmakers	97	124	199	299	123	127	81	162
Klompenmakers	43	3	—	3	9	14	—	—
Loodgieters	60	66	132	91	84	148	38	55
Mandenmakers	46	53	39	56	20	66	5	28
Metselaars	231	262	697	1.260	374	738	111	274
Scheepsbouwers	302	84	9	—	29	47	—	8
Schoen- en laarzen- makers	443	1.162	734	2.173	271	1.147	201	1.061
Straatmakers	—	125	—	54	—	14	3	20
Wagenmakers	32	61	65	91	29	92	25	53
Wapenmakers	11	6	17	16	9	10	491	1.705
Zoutziederijen	7	—	21	1	61	10	12	6
Totaal aantal personen in industrie en ambachten werkzaam	9.265	17.714	15.209	28.094	17.521	28.421	10.428	16.128

In de meeste gevallen zijn de getallen uit de bevolkingstelling groter dan deze uit de industriële telling (voor de bakkers, klompenmakers, scheepsbouwers, wapenmakers en zoutzieders doet zich het tegenovergestelde soms voor).

Vanwaar deze verschillen? Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de ene telling minder exact uitgevoerd is dan de andere. Waarschijnlijk zullen in beide tellingen wel technische onnauwkeurigheden voorkomen. Er is een andere oorzaak: voor de twee tellingen, allebei op 15 oktober 1846 uitgevoerd, werden niet dezelfde criteria gebruikt. De bevolkingstelling geeft alle personen, die op het ogenblik van de telling in de stad verbleven. In deze telling bevinden zich dus ook de personen, die slechts momenteel in de stad vertoefden⁵⁶. De mensen, die in de stad woonden, maar tijdens de telling afwezig waren, worden daarentegen niet vermeld⁵⁷. Voor iedere persoon wordt slechts één beroep opgegeven. Degene, die twee beroepen uitoefende, wordt aangerekend voor het beroep,

(55) Dat de daling vrij algemeen is, blijkt uit de volgende vergelijking van enkele, willekeurig gekozen beroepen (de cijfers betreffen meesters en arbeiders samen):

	1842	1846
Tabakfabrieken	395	395
Hoeden- en Pettenmakers	505	275
Kleermakers	2.026	2.225
Likeurstokers en brouwers	209	165
Bakkers, suikerbakkers, pasteibakkers, chocoladevervaardigers	773	685
Slagers, slachters, poeliers, vishandelaars	371	357

(56) Cfr. bevolkingstelling van 1846, p. XLIX: « Le recensement général sera appliqué à la population de fait, prise dans toute sa rigueur. En conséquence, tous les individus, indigènes ou étrangers, présents au jour du dénombrement (15 octobre) seront recensés dans la localité où chacun d'eux aura passé la nuit ».

Hier volgen enkele gegevens betreffende de personen, die op 15 oktober 1846 slechts tijdelijk in één der vier steden verbleven:

ANTWERPEN		BRUSSEL		GENT		LUIK	
Op doorreis	Tijdelijk	Op doorreis	tijdelijk	Op doorreis	Tijdelijk	Op doorreis	Tijdelijk
2.439	4.512	834	8.609	406	6.258	267	5.494

Tot de personen op doorreis worden gerekend degenen, die nog geen maand in de stad vertoeven, om het even of ze in een hotel dan wel in een particulier huis verblijven. Bij de tijdelijken behoren al diegenen, die, op het ogenblik van de telling, langer dan een maand in de stad verblijven (of van wie verondersteld wordt, dat ze langer dan een maand zullen blijven), terwijl hun eigenlijke woonst zich ergens anders bevindt: zuigelingen, kostschoolgangers, studenten, seminaristen, leerjongens, militairen, gevangenen, zieken, gebrekkigen, behoeftigen (cfr. bevolkingstelling van 1846, p. L). Opvallend is het zeer groot aantal personen op doorreis te Antwerpen (de handelsstad!).

(57) Het aantal afwezigen wordt vermeld in de bevolkingstelling (nl. in het tweede deel, getiteld: Population par communes (séjour, état civil, origine, langues, cultes), pp. 251-383, maar in de tabellen betreffende het beroep (pp. 437-477) houdt men er geen rekening mee. In 1846 zijn er tijdens de telling te Antwerpen 1.222, te Brussel 3.808, te Gent 1.995 en te Luik 1.437 afwezigen.

waarvoor hij de hoogste patentbelasting (een soort bedrijfsbelasting) moest betalen ⁵⁸.

In de industriële telling worden andere criteria gebruikt: in plaats van formulieren te sturen naar alle gezinshoofden, zoals dit voor de bevolkingstelling geschiedde, zendt men formulieren naar alle hoofden van fabrieken, ondernemingen, werkplaatsen, kortom van alle industriële en ambachtelijke bedrijven (met uitzondering van de commerciële sectoren, d.w.z. de sectoren, waarin goederen verhandeld worden). Deze hoofden moeten aangeven hoeveel ondergeschikten er in hun bedrijf gemiddeld werken. Zoals in de bevolkingstelling wordt voor degene, die twee beroepen heeft, alleen het belangrijkste beroep geteld.

Het verschil tussen beide tellingen is te herleiden tot volgende punten:

1. In de bevolkingstelling worden *alle* beroepen gegeven, in de industriële telling *alleen de industriële en ambachtelijke beroepen*.

2. De bevolkingstelling geeft *momentele* cijfers, de industriële *gemiddelden*. De eerste geeft de *feitelijke*, de tweede de *wettelijke* bevolking.

3. Worden wel in de bevolkingstelling, niet in de industriële telling vermeld:

- de stedelingen, die *buiten de stad* werken;
- de personen, die *thuis* af en toe voor deze of gene werkgever arbeiden;
- de personen, die *tijdelijk in de stad* verblijven.

4. Worden niet in de bevolkingstelling, wel in de industriële telling vermeld:

- de personen, die niet in de stad wonen, er ook niet overnachten, maar wel werken;
- eventueel de afwezigen.

Deze opgave van de gebruikte criteria brengt ons dichter bij de oplossing van het vraagstuk. Wat de afwijking tussen de gegevens van de bevolkingstelling en deze van de industriële telling in sterke mate zal veroorzaakt hebben is het feit, dat de grote groep thuiswerkers in laatstgenoemd recensement niet vermeld wordt. Er is echter nog een andere minstens even belangrijke oorzaak: de belastingontduiking. Voor de industriële telling geven de bedrijfshoofden dikwijls een getal arbeiders op, dat beneden het reële getal ligt, dit om minder patent te moeten betalen. Tenslotte is er ook een verklaring voor het feit dat bepaalde cijfers uit de bevolkingstelling lager zijn dan deze uit het industriële recensement: in eerstgenoemde telling worden veel personen in de amorfe groep der dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep gerangschikt.

(58) Voor deze inlichtingen, zie de inleiding van de bevolkingstelling van 1846, p. XLIX en volgende.

II. DE VOLLEDIGE GEGEVENS VAN DE ALGEMENE BEVOLKINGSTELLING BETREFFENDE DE BEROEPSSTRUCTUUR TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK, GERANGSCHIKT PER STAD EN PER ARBEIDSSECTOR (totalen voor de mannelijke en vrouwelijke bevolking) ⁵⁹

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
1. Landbouw :				
— landbouwers	505	34	661	960
— tuinmannen, bloemisten, boomkwekers	508	62	153	156
— herders, ossenhoeders, varkenhoeders	1	1	8	—
— houthakkers, kolenbranders, bezem-makers	—	53	20	—
Totaal	1.014	150	842	1.116
2. Grondeigenaars en renteniers :	897	2.598	2.286	875
3. Burgerlijke en militaire gepensionneerden :	36	292	113	137
4. Handelaars :				
— Hotel- en koffiehuishouders	61	212	56	171
— Herbergiers en andere drankhuishouders	659	884	984	521
— Paardenhandelaars	1	5	7	2
— Houthandelaars	—	9	17	27
— Voddenrapers	—	66	28	20
— Uitdragers	40	130	85	77
— Kleinhandelaars, winkeliers	1.497	1.501	1.694	102
— Marskramers, venters	181	100	222	170
— Groothandelaars, wisselagenten, reders, makelaars	919	1.067	502	1.611
— Handelsreizigers, magazijniers, winkelmisjes	1.012	1.577	321	611
Totaal :	4.370	5.551	3.906	3.312
5. Onderofficieren en soldaten :	2.226	3.379	2.889	2.612
6. Dienstknechten en dienstdoden :	1.409	7.598	4.018	3.236
7. Personen met een vrij beroep (met inbegrip van de seculiere geestelijken) :				
— architecten	23	26	15	10
— apothekers en drogisten	58	91	39	50
— advocaten en pleitbezorgers	53	209	123	138
— journalisten en letterkundigen	11	45	8	7
— geneesheren, chirurgen, tandartsen, gezondheidsofficieren, pedicuren, vroedvrouwen, verloskundigen	65	204	116	147
— notarissen	9	26	19	20
— veeartsen	5	7	6	11

(59) De cijfers betreffen alleen de actieve bevolking. De indeling volgens de economische sector werd door ons opgesteld.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— kunstenaars	228	529	228	203
— beeldhouwers	125	152	33	58
— katholieke seculiere geestelijken	124	144	104	189
— protestantse en joodse geestelijken	—	8	5	2
Totaal :	701	1.441	696	735
8. <i>Ambtenaren en bedienden</i> (met inbegrip van de onderwijzers, klerken, professoren, huisonderwijzers, magistraten en officieren) :				
— politiecommissarissen en -agenten, veldwachters, boswachters, gendarmen, deurwaarders, dragers van dwangbevelen, uitvoerders van strafrechterlijke vonnissen	57	318	94	90
— klerken	3	147	409	329
— onderwijzers en onderwijzeressen	147	235	187	136
— magistraten, ambtenaren en bedienden	580	1.723	488	550
— officieren	209	187	186	238
— hoofden kostscholen	28	14	6	16
— professoren en huisonderwijzers	42	164	88	125
Totaal :	1.066	2.788	1.458	1.484
9. <i>Diversen</i> :				
— reizende muzikanten en volkszangers	180	160	125	101
— leerlingen kostscholen	24	850	568	776
— leerlingen-apothekers en leerlingendrogisten	7	30	10	—
— reguliere geestelijken	290	308	1.717	395
— personeel seculiere geestelijken	21	28	20	30
Totaal :	522	1.376	2.440	1.302
10. <i>Personen in het transportwezen werkzaam</i> :				
— voermannen, koetsiers, vrachtrijders, conducteurs, boden, koeriers, postknechten, huurders van wagens	330	587	279	344
— schippers, loodsen, matrozen, sjouwers, lijnlopers	2.234	110	402	106
— ondernemers, postmeesters, vervoerdiensten	37	37	47	59
Totaal :	2.601	734	728	509
11. <i>Personen werkzaam in industrie en ambachten</i> :				
a) Voeding				
— molenaars	32	72	106	53
— bakkers	293	485	550	223
— pasteibakkers, suikerbakkers, chocoladefabrikanten	124	193	69	79
— slaggers, slachters, poeliers	203	277	308	183
— vissers	—	—	22	7
— vishandelaars	100	80	71	19
— brouwers	50	159	232	54
— likeurstokers	13	6	54	22
— zoutzieders	—	1	10	6
— azijnmakers	3	4	8	4

(33) BEVOLKING TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT, LUIK (1846-47) 229

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— kuipers	222	137	149	133
— fruitverkopers, melkboeren	131	369	204	324
Totaal :	1.170	1.783	1.783	1.107
b) Kleding				
— kleermakers	1.963	2.225	1.234	742
— schoen- en laarzenmakers	1.162	2.173	1.147	1.061
— hoedenmakers	30	275	50	86
— kappers, pruikenmakers	147	277	155	94
— klompenmakers	3	3	14	—
— leerlooiers, zeemtuowers, leerbereiders	25	169	106	209
— parapluafabrikanten	17	57	22	23
— goudsmeden, juweliërs, graveurs, diamantslijpers	146	332	115	156
— polijsters (van metalen, marmèr, diamanten)	221	—	1	24
— passémentwerkers, kazuïfelmakers, gouborduurs	158	325	49	40
— naaisters, breisters, bleeksters, wasvrouwen, strijksters, modisten, fijnnaaisters, borduursters, handschoenmaaksters	4.091	5.636	3.008	2.914
Totaal :	7.963	11.472	5.901	5.349
c) Bouwbedrijf				
— eigenaars van steengroeven, steenhouwers, marmèrstenhouwers, eigenaars en werklïeden van leigroeven	108	397	103	110
— kalkbranders	—	—	—	1
— steenbakkers, pannembakkers	4	3	7	29
— metselaars	262	1.260	738	274
— gevelschilders	513	972	543	306
— straatmakers	125	54	14	20
— loodgieters	66	91	148	55
— schoorsteenvegers	27	57	27	11
— glazenmakers, spiegelinzettèrs	44	94	31	43
— schrijnwerkers en zagers	639	100	1.286	37
— timmerlieden en houtdraaiërs	595	1.719	259	1.035
— slotenmakers, kachelsmeden en egsmèden	114	793	846	479
— leidekkers, schaliedekkers en andere dakwerkers	33	58	74	89
— stukadoors, wassers, kladschilders	121	334	57	23
Totaal :	2.651	5.932	4.133	2.512
d) Ameublement				
— meubelmakers	304	651	218	195
— behangers, stoffeerdèrs, garneerdèrs, matrassenmakers	225	443	185	85
— mandenmakers	53	56	66	28
— horlogemakers	67	125	54	64
— muziekinstrumentenmakers	13	71	28	29
— optiekèrs	—	16	8	5
— messen- en scharenslijpers	3	18	13	10
— blikslagers, lampenmakers	124	299	127	162
— fabrikanten van aardewerk en porcelein	—	30	—	—

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen	Brussel	Gent	Luik
— pottenbakkers	23	5	37	20
— goudbewerkers, vergulders	69	203	24	24
— vertinners, koperslagers, tinnegieters	88	124	78	145
— rijtuigmakers, zadelmakers	96	340	101	112
Totaal :	1.065	2.381	939	879
e) Textielindustrie				
— fabrieken van laken, wollen stoffen, katoen, zijde, tapijten, hennep- en vlasindustrie	1.141	611	8.605	869
— ververs	19	162	84	84
— wevers	123	328	1.930	548
— kantwerksters	1.505	2.122	3.207	30
Totaal :	2.788	3.223	13.826	1.531
f) Metaalindustrie				
— smeden, metaalgieters, vormgieters	29	218	181	510
— mecaniciens, machinisten, ijzer- en koperdraaiers	28	233	377	538
— wapenmakers	6	16	10	1.705
— spijkersmeden	—	1	2	48
— messemakers	9	19	8	23
— wagenmakers	61	91	92	53
— hoefsmeden	589	323	77	95
— arbeiders uit de kolen- en ijzermijnen	—	—	—	794
Totaal :	722	901	747	3.766
g) Andere arbeidssectoren				
— fabrieken van olie, zeep	9	18	47	7
— papier, behangspapier	6	69	75	39
— scheikundige produkten	5	29	22	7
— fabrieken van glaswerk en spiegels	1	96	—	5
— tabakfabrieken	453	395	59	183
— kaarsen- en waskaarsenmakers	22	21	23	23
— touwslagers	127	1	49	19
— drukkers, boekhandelaars, letterzetters	214	779	224	223
— steendrukkers	13	159	46	25
— binders, brocheerders, bordpapiermakers	90	385	94	148
— scheepsbouwers en -herstellers (meesters en arbeiders)	84	—	47	8
— diverse industrieën	317	286	352	101
— metaal- en steengraveerders	14	153	54	179
— varia	—	11	—	17
Totaal :	1.355	2.402	1.092	984
Totaal aantal personen werkzaam in industrie en ambachtssectoren :	17.714	28.094	28.421	16.128
12. <i>Dagloners en arbeiders zonder bepaald beroep</i>	4.347	6.827	7.512	4.769
TOTALE AKTIEVE BEVOLKING	36.903	60.828	55.309	36.215

III. DE VOLLEDIGE GEGEVENS VAN DE INDUSTRIËLE TELLING BETREFFENDE DE BEROEPSSTRUCTUUR TE ANTWERPEN, BRUSSEL, GENT EN LUIK, GERANGSCHIKT PER STAD EN ALFABETISCH (mannen en vrouwen samen) ⁶⁰

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
A. Aardappelmeel	—	—	—	—	1	14	—	—
Aardewerk	2	19	—	—	3	19	5	18
Azijn	6	5	6	10	1	—	3	6
B. Bakkers ⁶¹	130	211	247	347	204	303	56	68
Banketbakkers, suikerbakkers, chocoladefabrikanten	56	81	61	177	21	24	15	36
Behangselpapier	—	—	10	115	—	—	4	55
Binders, bordpapiermakers	28	45	58	141	6	14	11	15
Blikslagers, lampenmakers ⁶²	36	61	73	126	20	103	20	61
Bloemisten	—	—	—	—	—	—	3	14
Bloemmolens	10	22	3	8	24	104	14	63
Bontwerkers	4	5	—	—	4	32	4	3
Borstelmakers	20	20	15	42	12	28	4	3
Brandspuiten (werkplaatsen)	—	—	—	—	—	—	1	14
Brons	—	—	1	11	1	24	—	—
Brouwerijen	12	53	42	228	48	174	22	89
Buskruit	—	—	—	—	1	—	1	13
C. Cement	1	5	—	—	—	—	—	—
Cichorei	16	36	1	—	7	42	3	39
D. Drukkers	28	158	57	760	20	150	11	119
G. Gasbedrijven	2	33	2	130	2	70	2	62
Geplet lood (werkplaatsen)	—	—	—	—	—	—	1	7
Glazenmakers en spiegel- inzetters	19	23	36	23	1	3	10	14
Goudslagers	1	1	2	75	—	—	—	—
Goudsmeden, juweliers, diamantslijpers	113	203	73	231	23	32	29	59
Graveerders	4	2	13	25	—	—	15	19
Griesmeel-, macaroni en ver- micelli	—	—	—	—	—	—	1	9
H. Handschoenen	—	—	8	326	3	32	—	—
Hekelmakers	—	—	—	—	3	14	—	—
Hoedenmakers	11	11	26	166	6	14	13	18
Horlogemakers	32	13	61	38	12	9	11	6

(60) De cijfers betreffen alleen de actieve bevolking. In de industriële telling worden de beroepen alfabetisch geklasseerd, volgens de franse benamingen. We geven hier een alfabetische orde volgens de nederlandse benamingen.

(61) Onder de 303 arbeiders te Gent bevinden zich 7 personen uit het tuchthuis.

(62) Voor Gent: 4 personen uit het tuchthuis onder de arbeiders.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
HOUT :								
— bezemmakers	—	—	—	—	—	—	—	—
— timmerlui, molenbouwers, vervaardigers van houten pompen	91	339	—	—	69	187	1	1
— wagenmakers	15	17	17	48	14	15	10	15
— meubelmakers, pijlen- en bogenmakers, vervaardigers van kinderspeelgoed	63	195	131	430	36	110	36	91
— leestmakers	—	—	4	8	—	—	1	—
— schrijnwerkers ⁶³	13	53	222	585	13	45	77	183
— klompenmakers	8	35	—	—	1	8	—	—
— ku pers, vervaardigers van dozen en latten	35	68	31	83	15	6	17	12
— houtdraaiers ⁶⁴	28	32	57	122	17	35	10	14
— mandenmakers	15	31	11	28	9	11	3	2
Huisschilders; vernissers ⁶⁵	65	146	106	242	69	129	21	53
I IJZER :								
— messenmakers	8	10	12	23	1	—	} 135	1.774
— ijzergieters	4	30	—	—	6	25		
— smeden	—	—	10	23	1	50		
— hoefsmeden	71	162	27	79	50	123		
— mecaniciens en ijzersmeden	11	34	23	88	12	46		
— vervaardigers van ijzeren veren	—	—	7	18	—	—		
— slotenmakers	—	—	—	—	—	—		
— kachelmakers	62	218	165	490	56	162		
— machinebouw	—	—	—	—	9	583		
Inktvervaardigers	—	—	1	2	—	—		
K Kaarden- en priemen	—	—	—	—	3	23	1	11
Kaarsen- en waskaarsen	21	8	16	27	17	5	5	5
Kammen	—	—	7	6	—	—	1	2
Kanonnen	—	—	—	—	—	—	1	121
Kantfabrikanten	8	91	54	370	—	—	2	—
Katoen (spinnerijen, weverij- en, watten- en tulefabrieken, bedrukte stoffen) ⁶⁶	6	39	31	443	57	7.527	1	1
Kleermakers ⁶⁷	127	193	313	494	83	332	87	46
Knopenmakers	6	4	2	8	—	—	—	—
Kolenmijnwerkers	—	—	—	—	—	—	10	2.305
Kopergieters ⁶⁸	7	63	—	—	13	29	13	55
Koperslagers, ketelmakers, vert nners	25	27	24	50	21	33	18	39
Krijtvervaardigers	—	—	—	—	1	5	1	—
Kristalslijpers	—	—	2	—	—	—	—	—
Kurkenmakers	2	1	—	—	—	—	—	—

(63) Te Gent 28 arbeiders uit het tuchthuis.

(64) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

(65) Te Gent 12 arbeiders uit het tuchthuis.

(66) Te Gent 323 arbeiders uit het tuchthuis.

(67) Te Gent 176 arbeiders uit het tuchthuis.

(68) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
Kristal-, spiegel en glas	—	—	1	42	—	—	—	—
Korvenmakers	—	—	3	19	—	—	—	—
Kunstbloemenmakers	—	—	14	27	2	10	—	—
Kurkenstoppenmakers	—	—	2	5	—	—	—	—
Krimpmachines	—	—	2	1	—	—	—	—
Kruidenbereiding	1	5	—	—	—	—	—	—
L Lantaarnmakers	1	1	—	—	—	—	—	—
Leerbereiders	—	—	2	17	1	4	1	3
Leerlooiers	4	3	23	105	15	61	24	67
Leidekkers en schaliedekkers ⁶⁹	5	18	18	80	3	10	10	12
Lettergieters	—	—	4	61	—	—	—	—
Likeurstokers	5	99	12	10	19	—	11	28
Linnenwasserijen	—	—	—	—	—	—	—	—
Loodgieters	24	36	39	93	24	60	13	25
Luc'fers	7	3	—	—	—	—	1	2
M Makers van gipsmodellen	1	—	—	—	1	5	—	—
Manufacturenzaken ⁷⁰	109	164	85	78	2	14	4	2
Mattenmakers	—	—	—	—	2	—	—	—
Menie	—	—	—	—	—	—	1	2
Messing	—	—	1	2	—	—	—	—
Metaalgaas	—	—	1	—	—	—	1	1
Metaalgieters	—	—	1	1	2	2	—	—
Metselaars ⁷¹	36	195	46	651	32	342	24	87
Mosterd	2	1	3	2	—	—	1	1
N Naaisters, modisten	75	176	186	399	49	166	19	31
Naaldenmakers	—	—	—	—	—	—	1	37
O Oliemolens en oliefabrieken	13	11	19	41	8	54	1	2
Ondernemers van openbare werken	—	—	—	—	24	369	11	139
Oorlogswapens	—	—	—	—	—	—	2	208
Optische en chirurgische instrumenten	9	3	11	10	3	6	1	3
Orgelbouwers	—	—	1	1	3	4	2	—
Ouwels	2	—	—	—	—	—	—	—
P Papierfabrieken	—	—	—	—	6	116	—	—
Schuurpapier	—	—	4	2	—	—	—	—
Paraplu	16	8	32	19	5	3	5	—
Passementwerkers, vervaardigers van kerkelijke ornamenten	21	120	46	601	—	—	—	—
Pek	1	1	1	—	—	—	—	—
Perkament	—	—	1	—	1	2	—	—
Piano's	—	—	11	80	4	11	6	15
P'ipen	—	—	—	—	4	4	1	24
Pleister	3	8	—	—	—	—	—	—
Porcelain- en glasschilders	—	—	13	36	5	8	4	13

(69) Te Gent 2 arbeiders uit het tuchthuis.

(70) Te Gent 12 arbeiders uit het tuchthuis.

(71) Te Gent 133 arbeiders uit het tuchthuis.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik	
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders
R								
Rekbare weefsels, bretellen- fabrieken	—	—	2	10	—	—	—	—
Rijtuigmakers	4	81	31	219	7	54	5	41
S								
Salpeterziederijen	1	14	—	—	—	—	—	—
Scheepswerven	11	291	1	8	2	27	—	—
Scheikundige produkten	14	21	3	11	15	88	—	—
Schoen- en laarzenmakers ⁷²	195	248	319	415	107	164	112	89
Schoensmeer- en boenwas- vervaardigers	—	—	—	—	1	—	—	—
Schrijfpennen	—	—	3	12	—	—	2	15
Schroefbouten	—	—	—	—	1	11	—	—
Siroop	—	—	—	—	—	—	1	1
Snaarinstrumenten	2	5	7	33	3	—	1	—
Speelkaarten	—	—	2	24	1	4	3	34
Speldenfabriek	—	—	—	—	—	—	1	95
Spinners ⁷³	4	12	8	26	3	169	—	—
Steenbakkerijen, pannenbakke- rijen	—	—	1	25	—	—	—	—
Steedrukkers	11	9	35	60	4	26	3	6
Steenhouwers, marmarsteen- houwers	11	74	36	259	8	40	5	38
Stijfsel	5	7	—	—	11	13	—	—
Stolpen	—	—	1	—	—	—	—	—
Stoomzagerijen	6	62	5	57	2	14	—	—
Straatmakers	—	—	—	—	—	—	1	2
Strohoedenmakers	2	8	9	85	4	1	2	11
Stukadoors	11	65	61	262	2	3	2	3
Suikerraffinaderijen	23	321	2	97	9	165	—	—
Stoffen, bereid met paarden- haar	—	—	3	36	—	—	—	—
T								
Tabakfabrieken	52	400	45	558	14	42	20	222
Tapijtfabrieken	2	147	—	—	1	6	—	—
Tapijtwerkers, behangers	49	91	86	135	18	33	1	1
Touwslagerijen	16	103	—	—	5	22	—	—
V								
Vergulders op hout en metaal	8	31	33	128	2	8	2	8
Ververs	10	23	23	31	11	51	10	22
Vijlenmakers	—	—	—	—	—	—	1	14
VLAS :								
— spinnerijen	—	—	—	—	} 9	2.879	1	187
— spinnerijen en weverijen van vlas en hennep	1	110	1	4			—	—
Vuurpompenmakers	—	—	1	4			—	—
Vuurwerkmakers	2	—	1	—	—	—	—	—

(72) Te Gent 3 arbeiders uit het tuchthuis.

(73) Te Gent 165 arbeiders uit het tuchthuis. - In totaal zijn er te Gent in het tuchthuis 869 arbeiders.

ARBEIDSSECTOR	Antwerpen		Brussel		Gent		Luik		
	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	Mees- ters	Arbei- ders	
W Wapenfabrieken	5	6	6	11	3	6	233	258	
Wasdoeken en rolgordijnen	1	10	—	—	—	—	—	—	
Wevers	9	—	10	16	12	26	19	79	
Weverskammen	6	12	—	—	6	47	—	—	
WOL :									
— spinnerijen	2	9	}	4	117	7	82	24	900
— spinnerijen en weverijen	—	—							
— laken en andere wollen stoffen	—	—							
— gemengde stoffen	1	2							
Z Zadelmakers	12	26	48	78	16	29	15	29	
Zagerijen (door water voort- bewogen)	—	—	—	—	—	—	2	7	
Zeefmakers	3	8	2	2	—	—	—	—	
Zeepziederijen	10	10	3	9	4	9	8	31	
Zeilmakers	12	45	—	—	1	1	—	—	
Zijde	10	114	—	—	—	—	—	—	
Zijdespinnerijen	6	183	—	—	—	—	—	—	
Zinkfabrieken	—	—	—	—	—	—	1	324	
Zoutziederijen	3	4	4	17	9	52	3	9	
TOTAAL	3.058	6.207	3.435	11.774	1.500	16.021	1.343	9.085	